

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LEYLA MƏCİD QIZI İMAMƏLİYEVƏ

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATLARINDA
HEKAYƏ JANRININ TİPOLOGİYASI
(XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri)**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Klassik rus ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Sahibə Əli qızı Qafarova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamran İmran oğlu Əliyev
Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor

Şirindil Həsən oğlu Alışanov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə «___» _____ 2017-ci il saat «___» Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.71 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.71 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

N.Ş.Məmmədov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hekayə dünya xalqlarının bir çoxunun ədəbiyyatında diqqət mərkəzində duran janrlardan biridir. Qısa və operativ janr olan hekayənin həyat hadisələrinə fəal müdaxilə etməkdə və yeri gəldiyi zaman bu hadisələrə sürətlə cavab verməkdə imkanları çox böyükdür.

XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində rus ədəbiyyatında, xüsusilə də povest və hekayə janrlarında simvollaşdırmaya meyl güclənmişdi. L.Tolstoyun “Hacı Murad” povestində, V.Korolenkonun “Makarın yuxusu”, “Kor musiqiçi” hekayələrində simvollaşdırmanın əlamətləri açıq şəkildə sezilirdi. M.Qorkinin “İzergil qarı” hekayəsi isə neoromantizmə meyli özündə əks etdirirdi. Ənənəvi metodlara, cərəyanlara meyl rus ədəbiyyatını inkişafdan saxlaya bilmədi və beləliklə, L.Tolstoy, N.Leskov, V.Qarşin, V.Korolenko, D.Mamin-Sibiriyak, A.Çexov kimi onlarca istedadlı yazıçılar meydana gəldi.

XIX yüzilliyin 80-ci illərində Rusiyada demokratik ruhda yazan ədiblər “Rus sərəvəti” jurnalında çap olunurdular. Sözügedən əsrin 90-cı illərində isə məhz belletristikanın, xüsusilə də hekayə janrının sayəsində bu jurnalın populyarlığı daha da artdığı üçün M.Qorki, V.Korolenko, D.Mamin-Sibiriyak, Q.Uspenski, A.Kuprin kimi yazıçıların hekayələri məhz bu jurnalda çap olunurdu.

Rus ədəbiyyatında əsası XIX əsrin 70-90-cı illərində qoyulan tənqidi realizm ənənələrini XX əsrin əvvəllərində V.Verəsəyev, İ.Bunin, A.Kuprin, A.Serafimoviç və b. sənətkarlar davam etdirərək özlərinin bir sıra gözəl əsərlərini yaratmışlar.

XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanın da həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi-mədəni həyatında çox mürəkkəb və zəngin bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə inkişaf mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən ədəbiyyatda da özünü göstərmiş, ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında əsərlər yaradılmışdır.

XIX yüzilliyin son onilliklərində bədii nəsr sahəsində baş verən oyanış nəticəsində N.Vəzirov, E.Sultanov, R.Əfəndizadə, Ə.Ağayev, A.Divanbəyovlu, S.M.Qənizadə ilk realist nəsr əsərləri, daha dəqiq desək, hekayələr müəllifi kimi tanındılar. E.Sultanov rus ədəbiyyatından öyrəndiyi yeni ideyaları hekayələri ilə yaymağa çalışmış və bu məqsədlə “Çayı keç, sonra öyün”, “Novruz ağa”, “Seyidlər”, “Həsən xan” və s. hekayələrini yazmışdır. Bu kiçik hekayələr üçün yumor və adi gülüş səciyyəvidir. Bəzi

hekayələrdə isə macərəçiliq özünü büruzə verir. R.Əfəndizadənin 1900-1901-ci illərdə yazdığı “Dünya görmüş kəndçi”, “Quşların mənfəəti”, “Çobanın qızı”, “Yaxşılığa yamanlıq” və s. hekayələrin çoxu folklardan və klassik sənətkarların əsərlərindən alınmışdır. Ədib bu hekayələrdə bir maarifçi-müəllim kimi çıxış etmiş və gənc nəsə qabaqcıl ideyalar aşılarmışdır. N.Vəzirovun mövzu tipologiyası baxımından “portret” hekayəsinə aid olan “Ağıcı”, Eynəlibəy Sultanovun “Seyidlər”, “Təzə pir”, “Çadra altında” adlı əxlaqi-didaktik hekayələri də Azərbaycan bədii nəsrinin dəyərli nümunələri sırasına daxildir.

Rusiya inqilabının təsiri demokratik ruhda əsərlər yazan yazıçıların yaradıcılığına xüsusi istiqamət verdi və bu təsir nəticəsində C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, N.Nərimanov, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, A.Divanbəyoglu, C.Cabbarlı kimi görkəmli sənətkarlar yetişdilər. Bu yazıçılar “realist həyat həqiqətlərini güzgü kimi əks etdirməyə, xalqın gözünü açmağa, mütilik, qeyri-fəallıq və nadanlıq kimi sifətləri ləğv etməyə çalışırdılar”¹.

XIX yüzilliyin sonlarında nəsrin kiçik həcmli və oxunaqlı janrı olan hekayəyə maraq gücləndiyi üçün sözügedən əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində A.Divanbəyoglu (“İlan”, “Fəhlə” və s.), S.S.Axundov (“Qorxulu nağıllar” silsiləsi), B.Talıblı (“Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır”), İ.Musabəyov (“Kor və onun yoldaşı”, “Rzanın qutusu”, “Cəhalət fədailəri” və s.), A.Şaiq (“Məktub yetişmədi”, “Köç”, “Daşqın”, “Pirin kəraməti”, “Ağlaşma”, “İblisin hüsurunda” və s.) kimi ədiblər bu janrdə gözəl sənət nümunələri yaratmışlar və bu əsərlərin bir çoxu məktəbli uşaqlar və gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hekayədə süjeti daxildən möhkəmlətmək üçün bəzən onu ayrı-ayrı hissələrə bölən və səciyyə halına salan, uzunçuluğa yol verməyən C.Məmmədquluzadənin (“Poçt qutusu”, “Pirverdinin xoruzu”, “Xanın təsbehi”, “Qəssab”, “Qurbanəlibəy” və s.), Ə.Haqverdiyevin (“Seyidlər ocağı”, “Pir”, “Mütrüb dəftəri”, “Qiraət”, “Bomba” və s.) və Y.V.Çəmən-zəminlinin (“Mərsiyəxan”, “Ağ buxaqda qara xal”, “Qumarbazın arvadı”, “Dərdli Züleyxa”, “Polis paltosu” və s.) hekayələrində qaldırılan məsələlər həyatı anlamaq üçün araşdırılması vacib olan problemlər idi. Bu yazıçılar öz kiçik hekayələri vasitəsilə həyatın yeni və işlənməmiş sahələrini ədəbiyyata gətirirdilər.

¹ Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1983, s.7.

XX yüzilliyin ilk onilliklərində ədəbiyyatın qaldırdığı mühüm problemlər: xalqın gələcəyi, insan taleyi, milli məsələ, qadın azadlığı problemi və s. məsələlər nəsrdə, xüsusilə də hekayədə əksini tapmağa başladı. B.Talıblı (“Qaynananın kələyi”, “Qırx zopa”, “Tövbə” və s.), A.Şaiq (“Cümənin qəzəbi”, “Məktub yetişmədi” və s.), A.Səhhət (“Qara günlü Həlimə”, “Bədbəxt ailə” və s.), T.Ş.Simurğ (“Şəkərli çoban”, “İki qəm”, “Südcü qız” və s.) və C.Cabbarlının (“Mənsur və Sitarə”, “Aslan və Fərhad” və s.) hekayələri bu baxımdan çox dəyərli əsərlərdəndir.

Həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hekayə janrının tipoloji baxımdan araşdırılmasına təsadüf edilmir. Bu problem və problemlə əlaqədar olan digər məsələlər tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir və müvafiq problemlərin həllinin vacibliyini zəruriləşdirir.

Mövzunun elmi yeniliyi rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrının tipoloji baxımdan ilk dəfə olaraq sistemli araşdırılması ilə şərtlənir. Dissertasiyada həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrının yaranma tarixi, təşəkkülü və inkişafı xronoloji qaydada tədqiq edilmişdir. Daha sonra həm rus, həm də Azərbaycan hekayələri təsnifatlandırılaraq tədqiqata çəkilmişdir. Dissertasiya işində həmçinin rus və Azərbaycan hekayələrində analoji mövzuların təsnifatı aparılmışdır.

Tədqiqatın predmeti XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrının tipologiyası problemidir.

Tədqiqatın obyektini XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrında yazılan əsərlər təşkil edir.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıqlarında hekayə janrının yaranma tarixi, təşəkkülü və inkişafına həsr edilən tədqiqat işlərinə, monoqrafiyalara təsadüf edilir. Rus ədəbiyyatşünaslarından V.Qreçnyov¹, Y.Nagibin², M.Roments³, V.Skobelev⁴, N.Utyoxin⁵, E.Şubin⁶, A.Lujanovski⁷ hekayə janrına monoqrafiya və

¹ Гречнев В.Я. Русский рассказ конца XIX - XX века (проблематика и поэтика жанра). Л.: Наука, 1979.

² Нагибин Ю. Размышления о рассказе. М.: Советская Россия, 1964.

³ Роменец М.В. Проблема гуманизма в современном русском рассказе. Харьков: изд-во харьковского университета, 1969.

⁴ Скобелев В.П. Поэтика рассказа. Воронеж, 1982.

⁵ Утехин Н.П. Жанры эпической прозы. Л.: Наука, 1982.

⁶ Шубин Э.А. Современный русский рассказ. Л.: Наука, 1974.

⁷ Лужановский А.В. Рассказ в русской литературе 1820-1850 годов (становление жанра). Ивановск: изд-во ИВГУ, 1996.

tədqiqatlar həsr etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə tədqiqatçı alim A.Məmmədov hekayə janrının yaranma tarixi, təşəkkülü, forma və xüsusiyyətlərinə iki monoqrafiya¹ həsr etmişdir.

Göründüyü kimi, həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıqlarında hekayə janrının yaranma, təşəkkül və inkişaf tarixindən bəhs açılmış, hər iki ədəbiyyatşünaslıqda janrın poetikası araşdırılaraq öyrənilmiş, janrın tipologiyası probleminə isə hər iki ədəbiyyatşünaslıqda müraciət edilməmişdir. Bu dissertasiya həmin problemin elmi-nəzəri həlli yönündə ilk təşəbbüsdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrının tipologiyası problemi ilə əlaqədar məsələlərin elmi-nəzəri həllini verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə işdə aşağıdakı vəzifələri həll etməyə çalışmışıq: - Rus ədəbiyyatında hekayə janrının yaranması, təşəkkülü və inkişaf tarixini təhlil etmək;

- Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının yaranması, təşəkkülü və inkişaf tarixini təhlil etmək;

- Rus ədəbiyyatında hekayə janrının tipoloji təsnifatını müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının tipoloji təsnifatını müəyyənləşdirmək;

- Rus və Azərbaycan hekayələrində analoji mövzuların təsnifatını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində müqayisəli-tipoloji təhlil üsulundan istifadə edilmişdir. Burada ayrı-ayrı məsələlərin şərhində tarixi-müqayisəli metoda da müraciət edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq dissertasiyada Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatşünaslıqlarında hekayə janrı ilə bağlı mövcud olan elmi-nəzəri materiallardan da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan rus və Azərbaycan ədəbiyyatları tarixinin müvafiq bölmələrinin yazılması, həmçinin Rusiya-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi məqsədilə istifadə etmək olar. Bundan əlavə, dissertasiyadan ali məktəblərdə həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kursları tədris olunarkən dərs vəsaiti kimi yararlanmaq mümkündür.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

¹ Məmmədov A. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə (XX əsrə qədər). Kirovabad: KDPİ nəşriyyatı, 1970; Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi. Bakı: Yazıçı, 1981.

1. XVIII yüzillik rus ədəbiyyatında “Qədim rus ədəbiyyatı”ndan “Yeni rus ədəbiyyatı”na keçid dövrü kimi dəyərləndirilir. XVII əsrin 50-ci illərində hekayə janrı olaraq ədəbi prosesdə öz yerini müəyyənləşdirməyə başlamış və bu dövrün yazıçıları “nağıl” adlandırdıqları əsərlərlə ədəbi prosesə qoşulmuşdur.

2. XI əsrə qədər Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında kiçik həcmə malik nağıl və hekayələr “ötük”, “ötkünç”, irihəcmli əsərlər isə “sav” adlandırılmışdır. Ərəblərin istilasından sonra yeni inkişaf mərhələsinə keçən Azərbaycan ədəbiyyatında VIII-X yüzilliklərdən etibarən namə, dastan, qissə, məsnəvi, söhbət, hekayət, sərgüzəşt və s. ədəbi istilahlər işlənmişdir. Yeni dövrün dastanlarına qədər şifahi xalq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan hekayəçilik uzun inkişaf yolu keçmiş, XIX əsrin son onilliklərində isə təkmilləşmiş formada ədəbi prosesə qoşulmuşdur.

3. Hekayə janrı müəyyən bir zaman kəsiyini, dövrü istər tarixi, istərsə də ədəbiyyat tarixçiliyi nöqtəyi-nəzərindən araşdırmaq üçün çox böyük zəmin verdiyi üçün qəhrəmanların yaşam tərzini, həm əsas, həm də ikinci dərəcəli qəhrəmanların daxili nitqi, təbiət lövhələri, portret, interyer, məişət həyatı, dialoq, müəllifin hadisə və obrazlara bəslədiyi şəxsi münasibət, psixoloji durum, sosial-ictimai vəziyyət hekayə janrının tipoloji təsnifatını tələb etmişdir. Bu təsnifat isə eyni zamanda həm hekayənin bir janrı olaraq tədqiqat obyektinə çəkilməsinə, həm bu janrda əsərlər yaradan yazıçıların yaradıcılıq metodunun araşdırılaraq tədqiq edilməsinə, bundan əlavə, əsərdə təsvir edilən dövrün ədəbi və tarixi nöqtəyi - nəzərdən öyrənilməsinə xidmət etmişdir.

4. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayənin tipoloji təsnifatı baxımından tədqiqat obyektinə çəkilməsi və yeri gəldikdə hər iki ədəbiyyatın hekayə nümunələri arasında müqayisələr aparılması bu əsərləri yaradan ədiblərin yazı texnikasının öyrənilməsi, onların hansı yazıçılardan bəhrələnərək hekayə yazması prosesinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin, hər iki ədəbiyyatın hekayəsində ifşa obyektini olan satirik hədəflərin təhlil vasitəsilə araşdırılmasına zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Klassik rus ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri AAK-ın təsdiq etdiyi siyahıya daxil olan Azərbaycan jurnalları və xarici jurnallarda, habelə Azərbaycanda və xaricdə keçirilən elmi-praktiki konfransların material toplularında nəşr edilmiş bir sıra məqalələrdə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 214 səhifədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, obyektə və predmetə, tədqiqat tarixi, məqsəd və vəzifələri, elmi-metodoloji əsası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti haqqında danışılmış, aprobeasiyası barədə yığcam məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə: janrın təşəkkülü, inkişafı və formalaşması”** adlanır. Bu fəslin **“Rus ədəbiyyatında hekayə janrının yaranması, təşəkkülü və inkişafı məsələləri”** adlı birinci bölməsində göstərilən kimi, qədim rus ədəbiyyatı XI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yeddi əsrlik böyük bir dövrü əhatə edir. 700 il ərzində xalqın və dövlətin həyatında böyük dəyişikliklər olmuşdur ki, onlar ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Rus dövlətinin təqribən 988-ci ildə xaçpərəstliyi qəbul etməsi onun həyatında çox böyük rol oynamışdır. Qədim rus yazılı abidələrinin tarixi X əsrin sonlarından hesablanır. Artıq XI əsrdə isə knyaz Yaroslav Mudrının (1019-1054) sarayında yunan mətnlərinin tərcüməsi və digər tarixi əhəmiyyətli əsərlərin üzünün köçürülməsi prosesi gedirdi. Qədim slavyan (qədim bolqar) və qədim rus dilləri bir-birinə yaxın olduğu üçün yunan mətnlərinin tərcümə variantları ümumi bir fondu təşkil etmişdir. Məhz Yaroslav Mudrının knyazlığı zamanı qədim rus ədəbiyyatının orijinal abidələri- salnamələr yaranmışdır.

XI-XII əsrlərdə rus ədəbiyyatında “Keçmiş illərin povesti” salnaməsi, XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində isə həm epik, həm də lirik əsər olan “İqor polku haqqında dastan” meydana gəlmişdir. XIV əsrdə isə rus ədəbiyyatında əfsanəvi-tarixi hekayə janrı inkişafa başlamışdır. Dini rəvayətin mükəmməl təfəsilatlı hekayə ilə birləşərək ahəng yaratdığı “Novqorodluların suzdallıqlarla döyüşü haqqda hekayə”, “Topal Teymur haqqda povest”, “Smolenski Merkuri haqqda povest” adlı hekayələr bu janra aid edilir.

XV əsrin ikinci yarısı - XVI əsrin əvvəlləri mərkəzləşmə prosesini yaşayan Rus dövlətinin həm tarixinə, həm də ədəbiyyatına salnaməçiliyin inkişaf etdiyi dövr kimi yazılmışdır. “Çarqrad haqqda povest” bu dövrün ən qiymətli sənət abidəsi hesab edilir. Nestor-İsgəndərin bu əsəri türklərin 1453-cü ildə Konstantinopolu zəbt etmələrindən bəhs edir.

XV əsrdə rus ədəbiyyatında belletristika abidəsi sayılan əsərlər: “Serb

İsgəndəriyyəsi”, “Kəlilə və Dimnə”nin oxşar variantı olan “Stefanit və İnxilat” və s. əsərlər bu dövrdə çox böyük marağa səbəb olmuşdur.

XVI əsrdə Rus dövlətində publisistik ədəbiyyat inkişaf etmişdir. XVII əsr isə Orta əsrlər ədəbiyyatından Yeni dövr ədəbiyyatına keçid dövrü kimi səciyyələnir. Rəsmilikdən azad olan ədəbiyyatın janr sistemi köklü surətdə dəyişir. Bu dövrün ədəbiyyatında jitiyələri (yəni, dini qissələri) konkret bir şəxsin tərcümeyi-halı əvəz edir. “Ulyana Osorgina haqda povest”i buna misal göstərmək olar.

XVII əsrin ikinci yarısından rus ədəbiyyatında avropalaşma prosesi güclənmişdir. Bizans və Cənubi Slavyan ədəbiyyatlarının rus ədəbiyyatına uzunəsrlik təsiri Ukrayna, Belarus və Polşanın timsalında Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə əvəzlənmişdir.

“Qədim rus ədəbiyyatı” anlayışı XVII əsrdə bitdiyi üçün XVIII əsr Yeni rus ədəbiyyatına keçid dövrü kimi qəbul edilmişdir. Rus ədəbiyyatının bu dövrü özlərindən sonra sanballı irs qoyub getmiş şairlərlə - Simeon Poloskoy və Karion İstominlə yanaşı, avantürist xarakterli nağıl-roman müəllifləri ilə də yadda qalmışdır.

XVIII əsrin 60-cı illərində rus ədəbiyyatında nəsrin hekayəyə bənzər, lakin “сказка” (“nağıl”) adlandırılan janrı da mövcud olmuşdur. Buna misal olaraq M.Çulkovun (1744-1792) “Masqaraçı və ya Slavensk nağılları”, V.Lyovşinin (1746-1826) “Rus nağılları” əsərlərinin adını çəkmək olar.

M.Çulkovun “Masqaraçı və ya Slavensk nağılları” silsiləsinə daxil olan nağıllar müxtəlif həcmə malik olub, quruluş etibarilə “1001 gecə” nağıllarına bənzəyir. Burada hadisələr iki şəxsin - Ladonun və rahibin dilindən nəql edilir. Bu nağıllarda Ladon oxuculara özü haqda ətraflı məlumat verir. Nağıllardan birində isə oxucu ikinci baş qəhrəmanla - “1001 gecə”nin qəhrəmanı Şəhrizad kimi bu gecədən o gecəyədək nağıl danışan rahiblə tanış olur.

XIX yüzilliyin 20-ci illərindən etibarən Rusiyanın mətbu orqanlarında nəsrə yazılmış əsərlərin başlıqlarında “рассказ” (“hekayə”) termini diqqət çəkməyə başlamışdır. 1812-ci ildən nəsrə başlamış “Сын отечества” (“Vətən oğlu”) jurnalı da öz səhifələrində hekayəyə yer ayırmışdır. Jurnalın 1823-cü ildə işıq üzü görmüş otuzuncu sayında dövrünün tanınmış jurnalisti və yazıçısı F.Bulqarinin (1789-1859) “Lopatinskinin ölümü” adlı əsəri çap edilmişdir. Əsərin adı altında “hərbi hekayə” sözləri də yazılmışdır. “Lopatinskinin ölümü” əsərində diqqəti çəkən məqamlardan ən başlıcası isə budur ki, müəllif əsərin adının altında “hərbi hekayə” sözlərini yazmaqla onun janrını da müəyyən etmişdir.

Rus ədəbiyyatında “hekayə” adı altında çap olunan ilk əsər F.Bulqarinin “Lopatinskiyin ölümü”dürsə, ikinci əsər A.Bestujev-Marlinskiyin “Qana-qan” hekayəsidir. Müəllif əsərin janrını təyin edən termini, yəni “hekayə” sözünü onun adı altında göstərmişdir. Əsər 1825-ci ildə “Звездочка” (“Ulduzcuq”) adlı məcmuədə “hekayə” adı ilə çap olunmuş, lakin dekabristlərin üsyanından sonra bütün tiraj 1861-ci ilədək nəşriyyatın anbarında saxlanmışdır. O.Somov “Qana qan” hekayəsini “Невский альманах”ın (“Neva məcmuəsi”) redaktoru olan Y.Aladinə vermiş, Y.Aladin isə əsəri hekayə yox, povest adlandıraraq, 1827-ci ildə “Eyzen qəsri” adı ilə nəşr etdirmişdir¹. Rus ədəbiyyatında hekayətçi obrazının xüsusi məna kəsb etməyə başladığı ilk əsərlərdən biri, bəlkə də birincisi A.Bestujev-Marlinskiyin “Qana-qan” hekayəsidir. Məhz bu əsərdə hekayət sərbəstləşdirilmiş, əsərin dili isə kitab şablonlarından azad olaraq xalq dilinə, folklorə yaxınlaşdırılmışdır.

O.Somovun 1827-ci ildə çap olunmuş “O dünyadan gələn əmr” əsəri isə rus ədəbiyyatında hekayə janrının növbəti nümunəsidir. Müəllif sonralar bu əsəri “Səyyahın hekayəsi” adlandırmaqla onun janrını da müəyyənləşdirmişdir. Rus ədəbiyyatında bir çox yazıçılar, məs. A.Çexov (“Mənim tanışımın hekayəsi”), F.Reşetnikov (“Həkimin hekayəsi”), L.Tolstoy (“Sevastopol hekayələri”) və s. bu metoddan - əsərin adında onun janrını göstərmək metodundan istifadə etmişlər.

XIX əsrin 20-ci illərində rus ədəbiyyatında nəsrin kiçik həcmli bir neçə janrı: nağıl, lətifə, hekayə və povest mövcud idi. Romanla müqayisədə nisbətən kiçik həcmə malik olan əsərlərin janrını müəyyənləşdirmək istər müəlliflərə, istərsə də ədəbiyyatşünas və tənqidçilərə çətinliklər yaradırdı. Bu səbəbdən rus yazıçısı A.Poqorelski (1787-1836) həcmcə povestdən kiçik olan əsərləri “nağıl” və ya “kiçik povest” adlandırmağı təklif etmişdir.² Bu dövrdə yaşayıb-yaradan nasirlərin - A.Bestujev-Marlinskiyin, M.Poqodinin, O.Somovun, A.Qlebovun və b. əsərlərinin bir hissəsini A.Poqorelskiyin müəyyənləşdirdiyi bölgüyə əsasən “kiçik povest” adlandırmaq olar. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən povest həcmcə böyüyərək romana yaxınlaşmağa başlamışdır. A.Poqorelski də həcmcə povestdən kiçik olan birhadisəli əsərləri “kiçik povest” adlandırmalı olmuşdur. “Kiçik povest” isə zaman keçdikcə “hekayə” adını almışdır.

¹ Бестужев-Марлинский А.А. Сочинения в двух томах. Т. I, М.: Худ. лит-ра, 1981, с. 473.

² История русской литературы: в четырех томах. Т. II, Л.: Наука, 1981, с. 504.

V.Belinskinin “povestin kiçik qardaşı” adlandırdığı hekayə XIX əsrin otuzuncu illərinin əvvəllərindən etibarən həcmnin kiçikliyinə görə povestdən fərqlənməyə başlamışdır. Sözügedən dövrdə bir hadisəni təsvir etmək üçün qurulmuş çərçivə povestə dar gəlmiş, əvvəlki illərdən daha qəliz süjet quruluşuna malik olan bu janr artıq romanla müqayisə edilmişdir. Bir hadisəni təsvir edən kiçik həcmli nəsr nümunəsinin- hekayənin inkişafı isə A.Puşkin və N.Qoqol ənənələrinin əsasını qoymuşdur. Bu ənənələrin taleyi eyni olmamışdır. A.Puşkin “Belkinin povestləri”ndən sonra nəsrin kiçik janrına müraciət etməmişdir. N.Qoqol isə “Dikanka yaxınlığında xutor axşamları”dan ilhamlanaraq bir-birindən gözəl kiçik nəsr nümunələri yarada bilmişdir. Təsadüfi deyil ki, N.Qoqolun “Kolyaska” və “Burun” adlı əsərləri A.Puşkinin “Sovremennik”ində çap olunmuşdur.

Rus hekayəsinin müstəqil janr olaraq inkişafı sahəsində novatorcasına çalışan iki klassikin - A.Puşkinin və N.Qoqolun müstəsna xidmətləri olmuşdur. 1830-cu illərin sonu-1840-cı illərin əvvəllərində hekayəyə olan maraq güclənmiş, hekayəçi-müəlliflərin sayı hiss olunacaq dərəcədə artmağa başlamışdır. Məhz bu dövrdə hekayəni inkişaf etdirən iki ənənə - A.Puşkin və N.Qoqol ənənəsi meydana gəlmişdir. Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından inkişaf edən hekayə sözügedən dövrdə ədəbi prose-sin aparıcı janrına çevrilmişdir.

XIX əsrin 30-cu illərində rus ədəbiyyatında həm romantik, həm də realist hekayələr yazılmışdır. Romantik hekayəyə meyl edən rus yazıçıları A.Bestujev-Marlinski və V.Odojevski olmuşdur. 1831-ci ildə çap olunmuş “Странное гадание” (“Qəribə falabaxma”) hekayəsi romantik göstərici baxımından A.Bestujev-Marlinskinin digər hekayələrindən fərqlənir. Hekayənin çox sadə fabulası vardır. Hekayə ehtiras, müəmma, gecə, qəbristanlıq, qorxulu yuxu, açıq qəbir, inanc, fəl kimi romantik motivlərlə zəngindir. Əsərin süjeti də romantikdir: sonda xeyirxahlıq pislilyə qalib gəlir.

V.Odojevskinin romantik hekayələrinin əsasını romantik şəxsiyyət konsepsiyası təşkil edir. Onun hekayələri O.Somovun, A.Bestujev-Marlinskinin hekayələrindən öz konseptuallığı ilə fərqlənir. V.Odojevskinin hekayələrinin bir çoxunda dahi şəxsiyyət reallıqla faciəvi şəkildə toqquşur.

1830-cu illərin sonu - 1840-cı illərin əvvəllərində rus ədəbiyyatında hekayə janrının ən populyar növü tarixi hekayə olmuşdur. 1830-cu illərin birinci yarısında çox sayda tarixi hekayələr dərc olunmuşdur. Y.Aladinin “Naməlum qadın” (1839), B.Fyodrovun “Kabus” (1833), V.Uşakovun “Baş mayor” (1834) hekayələrini buna misal göstərmək olar.

1840-cı ildə isə rus ədəbiyyatında tarixi hekayənin ən gözəl nümunə-

lərindən biri meydana gəlmişdir. Bu, N.Kukolnikin “Avdotya Petrovna Lixonçıxa” adlı hekayəsidir. N.Kukolnik bu əsərdə I Pyotrun şəxsiyyəti ilə adi insanların taleyi arasındakı əlaqəni təsvir etmişdir.

1830-cu illərin əvvəllərində rus ədəbiyyatında yumoristik hekayəyə meyl güclənmişdir. Bu hekayələrin bəziləri (məs.: V.Lvovun “Ağ ayı”, V.Vladislavlevin “Baron Fleming” adlı hekayələri) lətifəyə çox yaxın idi. Sözügedən dövrdə N.Qoqolun “İvan Fyodroviç Şponka və xalası” və “Kolyaska” hekayələri lətifənin janr xüsusiyyətlərini daha çox əks etdirirdi.

XIX əsrin 30-cu illərində rus ədəbiyyatında mənzum hekayələrə də müraciət edilmişdir. Mənzum hekayənin mükəmməl nümunələrindən biri F.Qlinkanın 1832-ci ildə nəşr etdiyi “Tanrı məhkəməsi. Xalq hekayəsi”¹ əsəridir. Bu əsər sadə bir hekayət üzərində qurulmuşdur.

XIX əsrin 30-cu illərində rus ədəbiyyatında bir çox yazıçılar mənzum hekayəyə müraciət etmişlər. Onlardan İ.Turgenev (“Paraşa”; “Mülkədar”), N.Nekrasov (“Yolda”; “Bostançı”; “Şərab”), V.Maykov (“İki tale”; “Maşa”), N.Oqaryov (“Kənd”; “Cənab”) mükəmməl mənzum hekayə nümunələri yaratmışlar.

Rus ədəbiyyatında kamil hekayə janrının yaranması XIX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə məcmuə və ya jurnallarda mütəmadi şəkildə hekayələr dərc edilmiş, lakin “Ovçunun xatirələri”nin nəşri bu janra olan maraq və münasibəti müsbət istiqamətə dəyişdirə bilmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək: “Современник” (“Müasir”) jurnalında 1842-1844-cü illər ərzində cəmi iki hekayə çap olunmuşdur. 1845-1846-cı illər üçün bu rəqəm çox azdır. 1847-ci ildə isə on dörd hekayə çap edilmişdir ki, bunlardan səkkizi “Ovçunun xatirələri” silsiləsindən olmuşdur. “Современник”də 1848-ci ildə on dörd, 1849-1852-ci illərdə doqquz hekayə çap edilmişdir. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, “Современник” jurnalında hekayə janrına belə güclü maraq məhz İ.Turgenevin “Ovçunun xatirələri” silsiləsinin çərçivəsindən sonra yaranmışdır.

“Ovçunun xatirələri” silsiləsindən birinci hekayə (“Xor və Kaliniç”) 1847-ci ildə “Современник” jurnalının birinci sayında dərc olunmuşdur. Başda Nekrasov və Panayev olmaqla redaksiya heyəti hekayəyə lazımi qiyməti verə bilməmiş və onu “Смесь” (“Qarışq”) adlı bölmədə, özlərindən “Ovçunun xatirələrindən” başlığı əlavə etməklə çap etmişdilər. Silsiləyə daxil olan ikinci hekayə: “Pyotr Petroviç Karatayev” isə “Современник”in

¹ История русской литературы: в четырех томах. Т. II, Л.: Наука, 1981, с.159.

1847-ci ilinin ikinci sayında artıq başlıqsız nəşr edilmişdi. 1848-1851-ci illər arasında İ.Turgenev bu silsilədən 20 hekayə yazmışdır. Hekayələrdən ikisinin çapına senzura idarəsi icazə verməmiş, onların əlyazma variantı da imişdir.

1852-ci ildə, avqust ayının əvvəlində iki cilddən ibarət “Ovçunun xatirələri” nəşr olunmuşdur. İkcildlik “senzura terroru” şəraitində işıq üzü gördüyü üçün İ.Turgenev kitabın əvvəlinə daha sonralar yazdığı və kəskinliyi az olan hekayələri daxil etmişdir. Elə bu səbəbdən də silsiləyə daxil olan hekayələrin yazılma tarixləri arasında qarışıqlıq yaranmış və “Ovçunun xatirələri” daha sonralar da bu ardıcılıqla nəşr olunmuşdur.

“Ovçunun xatirələri”ndə İ.Turgenev ilk dəfə olaraq Rusiyanı canlı bədii varlıq kimi hiss edə bilmişdir. Bu hal ədibin varislərindən N.Uspenski, Q.Uspenski, A.Levitov, F.Reşetnikov və V.Sleptsovun yaradıcılığında da özünü büruzə vermişdir. Daha sonra bu ənənələri A.Çexov, V.Korolenko və M.Qorki davam etdirmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **“Azərbaycan hekayəsi: janrın yaranma tarixi, inkişafı və formalaşması”** adlı ikinci bölməsində göstərilirdiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında epik növün bir çox zəngin və müxtəlif nümunələri vardır. Bu növə aid olan janrları yaradanlar məlum olmasa da, onların sənət nümunələri əsrlərdən əsrlərə keçib yaşamış, bəziləri aradan çıxmış, bəziləri isə yeni, təkmilləşdirilmiş sənət nümunələri ilə əvəz olunmuşdur.

Qədim mənbələrdə epik əsərlər nom, ötü, ötkünç, sav, boy, namə, dastan, qissə, məsnəvi, nağıl, hekayət, əfsanə, rəvayət və s. terminlərlə adlandırılmışdır. Bu formaların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur.

“Şərqi aləmində ən qədim epik istilah nom formasında işlənmişdir. Eramızın V əsrində yaranan mani dini abidəsi olan “Xuastuanift” nom adlanırdı. Ümumiyyətlə qədimdən Şərqi islam dinindən əvvəl meydana gələn dini traktat risalələr nom termini ilə tanınırdı”.¹

XI əsr mütəfəkkiri M.Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk” əsərində epik növə aid olan bəzi istilahlara bu şəkildə açıqlama vermişdir: “Ötü: hekayə. İstənilən şeyin sultana xəbər verilməsi üçün də bu söz işlənir. Əslə “bir şeyi hekayə etmək”dən alınmışdır”.²

“Ötkünç: hekayə. “Ötkünç ötkündi = hekayə söylədi”³

¹ Səfərlə Ə. XVI - XVIII əsrlər Azərbaycan epik şəri. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 7.

² Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk: 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, s. 136.

³ Yəni orada, s. 214.

“Sav- qissə, tarixi rəvayət”¹

“Sav- hekayə”²

“Divanü lüğət-it-türk” əsəri ilə türkü ərəb millətinə tanıdan M.Kaşğarının bu açıqlamasından aydın olur ki, XI əsrə qədər, hətta bu əsrin özündə də ötüklük, ötkünç terminləri nağıl və hekayələrə, sav isə irihəcmli və keçmiş ənənəvi-tarixi mövzularda yazılan əsərlərə deyilmişdir.

Ərəblərin hücumundan sonra bütün türk xalqları kimi Azərbaycan xalqının da ədəbiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Ərəblərin istilasının təsiri Azərbaycan ədəbiyyatında bu dövrün epik əsərlərinin istər şəkli xüsusiyyətlərinə, istərsə də terminoloji olaraq adlanmasına öz təsirinə göstərmişdir. VIII-X yüzilliklərdən etibarən ədəbiyyatda namə, dastan, qissə, məsnəvi, söhbət, hekayət, sərgüzəşt və s. ədəbi terminlər işlənmişdir.

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında işlənən istilahlardan biri də namədir. Nəsr və nəzm şəklində yazılan namələr həm bədii əsər, həm də risalə və traktat mənalarını daşımışdır. Qədim türk abidələrində isə bu termin kitab, dini traktat anlamını vermişdir.

Orta əsrlərdə epik növə aid olan əsərlərə dair işlədilən terminlərdən biri də dastandır. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində dastan termininə aşağıdakı şəkildə açıqlama verilir: “Dastan - şifahi xalq ədəbiyyatında həcmcə ən böyük epik əsər. Qədim tarixi olan bu forma ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif terminlərlə adlanmışdır: “boy”, “hekayət”, “qissə”, “əhvalat”, “nağıl”³. Lakin Şərq ədəbiyyatının qədim tarixinə və ənənələrinə əsaslanaraq dastanı yazılı ədəbiyyatın qissə, əhvalat, hekayət və nağıl janrları ilə eyniləşdirmək olmaz. Qissə, hekayə yazılı ədəbiyyatda əsasən kiçik həcmə malik olan əsərlərə deyilir. A.Şleqel və T.Benfey isə dastanları istedadlı şəxsiyyətlərin əsəri hesab etməyi daha düzgün sayırdılar. “Folklordan fərqli olaraq yazılı ədəbiyyatda dastan sözü müasir poema janrının qarşılığı kimi işlənmişdir. Məsələn, Nizami indi poema kimi təqdim etdiyimiz əsərlərini dastan adlandırırdı”⁴.

Epik növün ədəbi istilahlı şəklində işlədilən terminlərdən biri də qissədir. Ərəb sözü olan qissənin müxtəlif mənaları vardır: tarix, dəlil, hadisə, hekayə, nümunə və s. “Mövzu və məzmunca ənənəvi xüsusiyyətlərə

¹ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, s. 154.

² Yəne orada, s. 155.

³ Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, s. 54.

⁴ Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərnaşr, 1993, s. 34.

malik qissədə padşah saraylarındakı hadisələr, eşq - məhəbbət macəraları təsvir edilir”.¹

Şərq ədəbiyyatında qissə bəzi hallarda hekayə kimi qəbul edilir. Bu janrların arasındakı fərqlilik qissənin həcmnin hekayətdən böyük olmasındadır. Bir çox hallarda hekayə ilə məqalət eyni bir janr kimi anlaşılır. Ancaq N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, burada 20 məqalət və 20 hekayə vardır. Əsərdə əvvəlcə məqalət, sonra isə hekayə hissəsi gəlir. Nizami konkret bir əhvalatın təsvirini məqalətdə yox, məhz hekayədə verir.

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının təşəkkül tarixini araşdırarkən öncə bu janrın tərifini müəyyənləşdirməliyik. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və onun nəzəriyyəsinin öyrənilməsində müstəsna xidmətləri olan bir çox görkəmli alimlərimiz müəllifi olduqları dərsliklərdə, ensiklopedik lüğətlərdə hekayə janrını ətraflı şəkildə xarakterizə etmişlər. Bu xüsusda ədəbiyyatşünas M.Rəfilə epik növün janrlarından biri olan hekayə haqqında yazır: “Hekayə yazılı ədəbiyyatda işlədilən ən kiçik epik formadır. Hekayədə adətən, insan həyatının yalnız bir epizodu, bir hadisəsi nəql edilir. Əsər müəyyən bir süjet əsasında qurulur. Hekayədə surətlərin sayı da nisbətən azdır”.²

Xırda şəkilli epik əsərlərin əsas janrı sayılan hekayəyə çox sadə və dəqiq tərfi ədəbiyyatşünas alim M.C.Paşayev vermişdir: “Şifahi ədəbiyyatda nağıl nədirsə, yazılı ədəbiyyatda hekayə odur. Rus ədəbiyyatında “rasskaz”, italyanlarda “novella” deyilən bu janr əsasən realist bir əsərdir”.³

Realist janr olan hekayə o qədər də mürəkkəb quruluşa malik deyil. Yığcam süjet, ümumiləşdirici bir mətləb və sadə söyləmə üsulu hekayə sənətinin əsas qayəsini təşkil edir. Hekayədə müəyyən bir əhvalatın bütün incəlikləri yox, əsas xarakter səhnəsi verilir. Elə bu səhnənin köməyiylə də hekayə müəllifi əhvalatı tamamilə ifadə edir.

“Hekayələr xatirə, mükəlimə, mübahisə, nitq, tövbə, tərcümeyi-hal, ərizə və s. xarakterlərdə yazıla bilər”.⁴

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə əsasən XIX əsrdən inkişafa başlamışdır. Ancaq bu da danılmaz faktdır ki, xalqımızın qiymətli ədəbi

¹ Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, s. 50.

² Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: Azərnaşr, 1958, s. 223.

³ Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, s. 143-144.

⁴ Yəni orada, s. 143.

sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamış yeni dövrün dastanlarına qədər şifahi xalq ədəbiyyatında hekayəçilik özünəməxsus yer tutmuşdur.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarından biri də mənzum hekayədir. Azərbaycan ədəbiyyatında da kökləri şifahi xalq yaradıcılığına bağlanan bu janr özündə iki növün: həm nəzm, həm də nəsr növlərinin əlamətlərini daşıyır.

Mənzum hekayənin köklərinə nəzər salmazdan əvvəl “mənzum” sözlünə aydınlıq gətirək. “Nitq müəyyən bir tənasüb və məvazinət, müəyyən duyğulara bölünərək, müəyyən bir nizam ilə qurularsa, biz buna nəzm yaxud stix deyirik.

Nəzm şəklində yazılan ədəbi əsər isə mənzum adını daşıyır”.¹

Bitkin süjetə malik olan mənzum hekayə epik janrların orijinal növlərindən biri kimi çıxış edir. Mənzum hekayə mənsur hekayənin nəzmə çəkilməmiş forması olmayıb, bir sıra spesifik janr əlamətləri ilə seçilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə janrı özünəməxsus inkişaf mərhələləri keçmişdir. “Klassiklərdən Xaqani, Nizami, Füzuli, Məhəmməd Əmani, Ağa Məsih Şirvani, Qasım bəy Zakir və başqalarının mənzum hekayələri vardır”.²

XVII-XVIII yüzilliklərdə mənzum hekayə yaratmaq ənənəsi davam etməkdə idi. Bu dövrdə yazılan hekayələrdə reallığa və konkretliyə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilirdi. Sözügedən əsrlərdə yazılan hekayələrdə X.Şirvani, N.Gəncəvi, M.Əvhədi və b. qələm sahiblərinin ənənələri duyulurdu.

Məlumdur ki, XVII yüzilliyə qədər yaradılan mənzum hekayələr poemaların tərkib hissəsindən ayrılmayan və onların süjetinə daxil olan bir bədii element rolunu oynayırdı. M.Əmani (1536-1610) isə mənzum hekayəni poemanın tərkibindən ayıraraq müstəqil ədəbi növə çevirmiş və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, demək olar ki, ilk dəfə olaraq şeirlər divanında mənzum hekayələrə də ayrıca yer vermişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə janrına ilk olaraq müraciət edənlərdən biri A.A.Bakıxanov olmuşdur. İnsan zəkasının qüdrətinə böyük önəm verən ədib “Hikmətin fəziləti” adlı mənzum hekayəsində dünyada ən xeyirli şeyin hünər və qabiliyyət, ən yaxşı şeyin xeyirxahlıq, ən lazımlı şeyin isə həqiqət olduğu nəticəsinə gəlir.

Azərbaycan ədəbiyyatı XVI əsrdə M.Füzulinin nəsr əsərləri ilə

¹ Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: Azər nəşr, 1958, s. 181.

² Mirbağirov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Uşaqgəncnəşr. 1959, s. 156.

zənginləşmişdir. Füzuli bədii nəsr janrında “Hədiqətüs-süəda”, “Şikayətnamə”, “Dər tərifi-Qazi Əlaəddin” kimi əsərlər yaratmışdır.

Bəş yüz otuz doqquz mənzum parçadan ibarət olan “Hədiqətüs-süəda” əsərinin otuz səkkiz mənzum parçası məhz “Yusif və Yəqub” hekayəsinin payına düşür. Bu hekayənin maraqlı janr xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, burada nəsr mətninin içinə təhkiyə və müvazi şeir parçaları da salınmışdır. Bu ənənə bədii nəsrə şifahi xalq yaradıcılığından yol tapmışdır.

M.Füzulinin məzmununa görə “Şikayətnamə” adı ilə məşhur olan “Məktub bə xidməti Nişançı Paşa” əsəri ədəbiyyat tariximizdə indiyədək bizə məlum olan ilk bədii satirik nəsr nümunəsidir. M.Füzuli həcmcə iki vərəqdən ibarət olan məktubunda başına gələn hadisəni nəql etmişdir. Onun məqsədi janr yaratmaq olmamışdır. Lakin ədəbiyyat tarixindən bizə məlumdur ki, hər bir janr özünün yaranma, təşəkkül tarixindən başlayaraq müəyyən mərhələlər keçir. Yeni yaranan hər bir janr ilkin yaranış dövründə həmin janrın qoyduğu tələblərə tam şəkildə cavab vermir. Bu fikri “Şikayətnamə”yə də şamil etmək olar. Füzulinin bu əsərində yeddi yerdə “nəzm”, “qitə”, “beyt” adı altında əlli iki misra şeir verilmişdir. Lakin bu əsərin üçdə iki hissəsini nəslrlə yazılmış hekayət təşkil edir.

“Şikayətnamə”nin divanxana məmurları ilə M.Füzuli arasında olan mükəlimə hissəsində ərəb-fars tərkibləri azlıq təşkil edir. “Şikayətnamə” qarışıq janrlı olmasına baxmayaraq, “burada nəsr sənətinə xas olan təfsilatçılıq, köməkçi faktlar və materialların ümumi, əsas ahəng ilə uyuşdurulması vardır”.¹

A.Bakıxanovun ilk nəsr əsərlərindən olan “Riyazül-qüds”də də həm müstəqil hekayələr, həm də mənzum parçalar vardır. Ədibin “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsi iki yüz qırx iki misra şeirdən və yüzə yaxın mənsur cümlədən ibarətdir. Bədii nəsrimizin digər banisi İ.Qutqaşanlı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsində dörd yerdə nəzmə müraciət etmişdir.

XVII-XVIII yüzilliklərdə həm bədii, həm də elmi əsərlər, təzkirələr və tarixi əsərlər nəslrlə yazılırdı. Şeyx Səfi mənqəbələri, Vəli Ərəşinin “Düzd və qazi” hekayəsi, Möhsün Nəsinin “Quşların dili” hekayələr toplusu XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı salnaməsinə daxil olan qiymətli sənət əsərləridir.

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının Orta əsrlərdə təşəkkül etməyə başlayan mənsur şəklinin qiymətli qaynaqlarından biri də XVIII yüzilliyin tanınmış yazıçısı Möhsün Əbdülhəmid Nəsinin “Lisanüt-teyr”

¹ Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Maarif, 1994, s. 141.

(“Quşların dili”) əsəridir. Əsərdə verilən hekayətlərin hamısı tutinin dilindən söyləndiyi və bu mövzuda yazılan əsərlərin hamısı “Tutinamə” adı ilə tanındığı üçün M.Nəsinin də əsəri “Tutinamə” adlandırıla bilər. Ancaq ədib özü bu əsərə “Quşların dili” adını verdiyinə görə onun adında dəyişiklik etməmək daha məqsədəuyğun olar.

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının mənsur şəklinin təşəkkül tarixini izləmək baxımından ən maraqlı nəsr nümunəsi XVIII əsrdə Vəli Ərəşinin müəllifi olduğu “Hekayəyi düzdü qazi” əsəridir. Bu əsərin əlyazması M.Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Həcmi 8 səhifədən bir qədər artıq olan bu hekayəni müəllif “Hekayəyi düzdü qazi” adlandırmışdır. Əsərin yazılma tarixi hicri təqvimə ilə 1180-ci il göstərilmişdir. Bu isə yeni təqvimi hesabla 1766-1767-ci illərə uyğun gəlir.

“Düzd və qazi” hekayəsi haqda akademik H.Araslının “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı dərsliyində oxuyuruq: “Bu əsrdə (yəni XVIII əsrdə - L.İ.) nəsr dilinin nümunəsi olmaq etibarilə “Düzdü qazi” tərcüməsi də maraqlıdır. Əslinin isə ərəb dilində olduğu güman edilir. Burada oğru ilə qazi qarşılaşdırılır. Oğru tizfəhmlikdə və alimlikdə qazıdan üstün verilir. Mübarizədə oğrunun qarşısında məğlub olan qazi, nəhayət, öz qızını ona verməli olur. Tərcümədə Quran ayələri və dini mübahisələrdə istifadə edilən bir sıra hədislər ərəb dilində verilsə də, əsasən tərcümənin dili xalq danışığı dilinə yaxın və maraqlıdır”.¹

Ədəbiyyatşünaslardan A.Dadaşzadə və Q.Cahani hekayənin “kənar təsirlərdən tamamilə azad olmasa belə, müstəqil bir əsər olduğunu və Əbdülqəni Xaşmazi adlı bir müəllif tərəfindən yazıldığını” qeyd edirlər.²

Hekayənin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bir neçə variantı üzərində araşdırma aparan ədəbiyyatşünas alim Ə.Səfərli isə əlyazmaların bir neçəsində belə bir qeydə rast gəlmişdir: “Bu əsəri Vəli Ərəşi öz əziz dostu Əbdülqəni Xaşmazi üçün qələmə alır.” Ə.Səfərli qeyd edir ki, “deməli, bu qeyddə hekayənin Ə.Xaşmazi tərəfindən yox, onun dostu Vəli Ərəşi adlı bir müəllif tərəfindən yazılması göstərilir”.³

Bədii nəsrin yığcam və oxunaqlı janrlarından olan hekayənin ədəbiyyatşünaslıqda tələb olunan mövcud normalara uyğun nümunəsi Azərbaycan ədəbiyyatında məhz XIX əsrdə yaranmışdır. Bu baxımdan İ.Qutqaşımının (1809-1861) fransız dilində yazdığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri ilk

¹ Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU, 1956, s. 299-300.

² Dadaşzadə A., Cahani Q. XVIII əsrin bədii nəsr nümunəsi // Azərbaycan, 1970, № 1, s. 190.

³ Səfərli Ə. XVI - XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeri. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 171.

Azərbaycan hekayəsidir.

Peterburqda Kadet məktəbini bitirib Əlahiddə Qafqaz Korpusu tərkibindəki Gürcüstan qrenadyor alayında hərbi qulluğa başlayan İ.Qutqaşınlı Rusiya-Osmanlı müharibələrində iştirak etmişdi. 1832-1836-cı illərdə Varşavada hərbi qulluqda çalışmışdı. Ədib “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini də Varşavada çalışdığı vaxt yazmış və nəşr etdirmişdi.

XIX əsrdə İ.Qutqaşınlıdan sonra hekayə janrında bədii nəsr nümunəsi yaradan Azərbaycan ədibi A.Bakıxanovdur. Onun “Kitabi-Əsgəriyyə” adlı məşhur hekayəsi ilk dəfə Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov-Zuinin 1861-ci ildə Peterburqda nəşr etdirdiyi “Uçebnik tatarskoqo-Azerbaydjanskoqo nareçiya” adlı məcmuədə çap olunmuşdur. Mirzə Əbülhəsən bəy hekayəni ixtisar edərək çap etdirmişdir. Əsərin mükəmməl variantı isə 1946-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərlərinin birinci cildində nəşr olunmuşdur.

A.Bakıxanov “Kitabi-Əsgəriyyə”ni 1837-ci ildə yazmışdır. Ədib bu əsəri yazmazdan bir neçə il əvvəl Rusiyanı səyahətə çıxmış, Moskva, Peterburq, Varşava (o zaman Varşava Rusiyanın qərb şəhərlərindən biri idi-L.İ.) kimi böyük şəhərlərdə həyat sürmüşdü. “Kitabi-Əsgəriyyə”nin yazılması A.Bakıxanovun rus mühitinə, rus ədəbiyyatına, mədəniyyətinə yaxınlaşması və bu yaxınlaşmadan təsirlənməsi dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik epik formanın təkamül prosesini izləmək baxımından miniatürləri nəzərdən keçirmək vacibdir. Azərbaycan ədəbiyyatında miniatürlərin ən başlıca yaranma səbəbi XIX əsrdə bölgələrdə yaranan məktəblər olmuşdur. Yeni açılan məktəblər üçün tərtib ediləcək müntəxəbatlara yazılacaq hekayələr isə lakonik, oxunulduqda tez yadda qalan olmalı idi. “İki məşhur şairi - Mirzə Şəfi və Seyid Əzimi mənsur hekayəyə sövq edən, bu janrda müəyyən islahat aparmağa gətirib çıxaran, hər şeydən əvvəl, pedaqoji mülahizələr olmuşdur. Bu şairlərin ikisi də müəllim, özü də yeni tipli məktəbin yeni tipli müəllimləri idi. Onların qarşısında məktəb üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərslük tərtib etmək vəzifəsi də dururdu”.¹

Qısa zaman kəsiyində keyfiyyətli əsərlər yaratmaq məqsədilə M.Ş.Vazeh və S.Ə.Şirvani folkloru müraciət edərək xalq arasında yayılmış, dildən-dilə düşmüş lətifələri, zərb-məsəlləri, Yaxın Şərq ədəbiyyatında işlənmiş mövzuları müəyyən dərəcədə dəyişərək yazılı ədəbiyyatımıza

¹ Məmmədov A. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə (XX əsrə qədər). Kirovabad: KDPI, 1970, s. 23.

gətirmişlər.

“Miniatür özü hər hansı ibrətamiz hadisənin, əhvalatın, fabulanın ən qısa məzmunu, bəlkə də cövhəridir”.¹ Doğrudur, istər Mirzə Şəfinin, istərsə də Seyid Əzimin zaman baxımından tələsik qələmə aldıkları bu miniatürlər “orijinal, realist Azərbaycan hekayələri kimi, dünya miqyasına çıxan hekayələr deyildi”.² Ancaq bu miniatürlərin yaranması realist Azərbaycan hekayəsinin meydana çıxmasında ən mühüm məqamlardan idi.

M.Ş.Vazehin İ.Qriqoryevlə birlikdə tərtib etdiyi “Kitabi-türki” adlı müntəxəbat 1855-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuşdur. Bu müntəxəbata “Məzhəkə” başlığı altında daxil edilən miniatürlər mövzular üzrə deyil, həcm quruluşuna görə düzülmüşdür.

Müntəxəbatın əvvəlində verilən miniatürlər həcmcə çox kiçikdir, bir neçə cümlədən ibarətdir. Bəzən isə dialoq şəklindədir. Kiçik həcmli miniatürlərdən sonra müntəxəbatda nisbətən iri həcmli miniatürlər verilmişdir.

M.Ş.Vazehin “Kitabi-türki”yə daxil etdiyi “Hekayəti-tısbəğa və əqrəb”, “Zalım padşahın adil olması”, “Sövdəgər və oğlanları”, “Padşah və meymun”, “Qarı və pişiyi”, “Sərçə və ilan”, “Aslan və dovşan”, “Qurd və dovşan”, “Pələng və balası” adlı miniatürlər janr baxımından mənsur hekayələrdir. Bu hekayələrin dili çox sadə, uşaqların onları oxuduqdan sonra asanlıqla danışa biləcəkləri bir səviyyədədir. Hekayələrin bəziləri nağıl kimi başlayır. Məs., “Zalım padşahın adil olmağı “hekayəsinin ilk cümləsi bu şəkildədir: “Keçən zamanda bir padşah var idi ki, ədl və ehsandan ayağ daşqara qoyub rəiyyətdə zülm edirdi”.³ “Padşah və meymun” hekayəsinin ilk cümləsinə diqqət yetirək: “Kəşmir vilayətində bir padşah var idi ki, padşahlıq sifətlərinin hamısı ilə arəstə idi”.⁴

M.Ş.Vazehin böyük qismi əxlaqi-didaktik xarakterdə olan miniatürləri Azərbaycan nəsrində hekayə janrının keçdiyi inkişaf tarixini öyrənmək baxımından çox dəyərli mənbədir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mənsur miniatürlər yazan ədiblərimizdən biri də S.Ə.Şirvanidir. Ədibin məqsədi uşaqların şüuruna, tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməklə qavranması asan olan oxu materialları tərtib etmək idi. O bu məqsədinə mənsur miniatürlərdən ibarət olan “Tacül-

¹ Məmmədov A. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə (XX əsrə qədər). Kirovabad: KDPI, 1970, s. 24.

² Yəne orada, s. 23.

³ Hikmət çələngi. Bakı: Gənclik, 1997, s. 24.

⁴ Yəne orada, s. 28.

kütüb” adlı məcmuəsində nail olmuşdur.

S.Ə.Şirvani mənsur miniatürlərinin çoxunu Yaxın Şərq ədəbiyyatında tez-tez müraciət olunmuş süjetlərin əsasında yazmışdır. Bu miniatürlərin arasında Nuşirəvan, İsgəndər və Cüha ilə bağlı hekayələr xüsusi yer tutur. N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” burada “Nuşirəvan və iki bayquş” adı altında verilir. Ədibin “Nuşirəvan və şikar” adlandırdığı miniatür isə “Gülüstən”dan iqtibasdır.

“Tacül-kütüb”a daxil edilmiş hekayələrin böyük qismi abstrakt xarakterdə olub əxlaqi xüsusiyyət daşıyır. Miniatürlərdəki canlı danışiq dili, sintaktik sərbəstlik, ifadə sərbəstliyi, ərəb, fars tərkiblərinin yox dərəcə-sində olması, ən başlıcası, şəxs və məkan konkretliyi (Şirvan xanı, Qarabağlı Talib xan, Şamaxı və s.) S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında realizmə doğru inkişafı göstərən əlamətlərdir.

Azərbaycan realist hekayəsinə xas olan satira və yumor S.Ə.Şirvaninin kiçik miniatürlərində özünü göstərməkdədir. Realist hekayənin meydana çıxması ərəfəsində bu epik miniatürlərin nəslrlə, həm də Azərbaycan dilində yazılması onların əhəmiyyətini daha da artırır. Uşaqların mənəviyyatca təmiz, əqli cəhətdən yetkin, nikbin ruhda böyümələrinə çox müsbət təsir göstərən bu miniatürlər həmçinin Azərbaycan hekayəsinin təşəkkül tarixinin öyrənilməsində gərəklı və dəyərli mənbə funksiyasını daşıyır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrının tipologiyası**” adlanır. Bu fəslin “**Rus ədəbiyyatında hekayə janrının təsnifatı**” adlı birinci bölməsində göstərilədiyi kimi, ənənəvi metodlara, cərəyanlara meyl rus ədəbiyyatını inkişafdan saxlaya bilmədi və beləliklə, XIX əsrin sonlarında ictimai-siyasi həyatın tələbindən doğan görkəmli yazıçılar nəslı meydana gəldi. L.Tolstoy, N.Leskov, V.Qarşın, V.Korolenko, D.Mamin-Sibiryak, A.Çexov kimi onlarca istedadlı yazıçılardan ədəbiyyata gəlmələri də ictimai-siyasi həyat axınının məntiqi məhsulu oldu.

XIX əsr rus ədəbiyyatının araşdırıcılarından olan V.Kuleşov sözügedən dövr haqda yazır: “1891-1892-ci illərdə bir neçə quberniyada misli görülməmiş dərəcədə aclıq oldu. Tolstoy, Korolenko, Çexov xalqı tələyin cənginə atan hakimiyyətin müflisləşməsindən yazır, aclıq və səfalətlə yaşayanlar üçün nəzərdə tutulan yeməxanaların tikilməsində iştirak edirdilər. <...> Korolenko kütləvi qırğınların əleyhinə çıxır, “multan məsələsi”ndə haqsız olaraq günahlandırılan udmurtları, Tolstoy isə duxoborları müdafiə edir. Tolstoyun Yasnaya Polyanadakı evi əsl ziyarətəgaha çevrilir.

Çexov və Qorki onu yoluxmağa gəlir və burada A.İ.Kuprin və İ.A.Buninin Çexovla yaxın münasibətlərinin təmali qoyulur”¹.

L.Tolstoyun realizmi A.Çexov, M.Qorki, V.Korolenko, İ.Bunin, A.Kuprin kimi yazıçıların formalaşaraq bir sənətkar kimi yetişməsinə çox böyük təsir göstərdi. XIX əsrin 90-cı illərində rus ədəbiyyatına demokratik dünyagörüşləri ilə fərqlənən gənc yazıçılar - A.Serafimoviç, İ.Bunin, A.Kuprin, L.Andreyev və b. gəlməyə başladılar. “Знание” (“Bilik”) məcmuəsində çap olunan yazıçıların mövzusu öz xarakterini dəyişir, bu mövzuların əsasını kəndlilərin köçürülməsi, onların torpaq uğrunda mübarizəsi məsələləri təşkil edirdi. M.Qorkinin, V.Korolenkonun, V.Verəsəyevin, A.Çexovun əsərlərində təkcə kəndlilərin ehtiyacından deyil, onların etirazlarından da bəhs edilirdi.

Haqqında bəhs edilən dövrün ədəbiyyatında rus cəmiyyətinə məxsus həyatın ən səciyyəvi ictimai-siyasi məzmununa malik hadisələri, xalq ilə dövlət, mülkədarla kəndlilər arasındakı anlaşılmazlıq və ziddiyyət, fəhlə-kəndlilərin və müxtəlif təbəqədən olan ziyalılardan həyatı bədii şəkildə təsvir olunurdu.

Rus ədəbiyyatında tənqidi realizm ənənələrini XX əsrin əvvəllərində V.Verəsəyev, İ.Bunin, A.Kuprin, A.Serafimoviç və b. sənətkarlar davam etdirərək özlərinin bir sıra gözəl əsərlərini yaratmışlar.

XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində rus ədəbiyyatında hekayə janrı mövzu etibarilə əsasən aşağıdakı tipoloji təsnifatda özünü göstərmişdir: məişət hekayələri, sosial-psixoloji hekayələr, romantik hekayələr, yumoristik hekayələr, müharibə mövzulu hekayələr, uşaq hekayələri.

Tipoloji bölgüyə uyğun olaraq mövzu baxımından ayrıca bir növ olan məişət hekayələrində həyat yeknəsəq yox, bütün xüsusiyyətləri ilə, ümumiləşdirilmiş halda götürülür. Bu hekayələrdə bir çox hallarda fədlərin toqquşması siniflərin, zümrələrin və təbəqələrin toqquşması kimi mənalandırılır. Bu tipli münasibətlər öz təzahürünü insanın düşüncə və əməlinə, davranışına, yaşayış və məişətində tapır.

V.Qarşın, N.Leskov, Q.Uspenski, D.Mamin-Sibiriyak və A.Çexovun məişət mövzulu hekayələrində obraz və tiplərin daxili aləminə varılır və bu hal əsərin ideya istiqamətinin açılmasına yönəlir. Məişət hekayələrində hadisə əksər hallarda iki-üç bir-birinə zidd personaj arasında vaxt olur. Lakin əhvalat çox vaxt üçüncü şəxs tərəfindən nəql edilir. Məsələn, N.Leskov yazdığı məişət mövzulu hekayələrinin bir çoxunda ya özünü

¹ Кулешов В.И. История русской литературы XIX века. М.: Мир, 2005, с. 686.

hadisəyə biganə göstərir, ya da müşahidəçi qismində çıxış edir. Nümunə üçün yazıçının 1881-ci ildə yazdığı “Solaxay” (“Çəp Tula solaxayı və polad birə haqqında hekayət”) hekayəsini misal göstərmək olar.

Oğul övladının qeydlərindən məlum olur ki, N.Leskov 1878-ci ilin yayını Setroretsdə, yerli silah zavodunun rəis müavini polkovnik N.Y.Boloninin evində keçirir və “ingilislərin birə düzəltməsi və tulalıların onu nallaması” məsələsini də ilk dəfə ondan eşidir.¹

Özündə 10-12 illik tarixi əks etdirən, iyirmi fəsildən ibarət olan bu əsəri çap edildiyi zaman hekayə yox, povest adlandırılan tənqidçilər də olmuşdur. Lakin N.Leskov özü bu əsəri təsadüfən hekayə janrına aid etməmişdir. Əsərin baş və əsas qəhrəmanı Solaxaydır. I Aleksandrın İngiltərədə olması, I Nikolayla Platov arasındakı söhbətlər, Platovun Tulaya gedişi, tulalı ustaların macərəsi- bütün bunlar oxucunu Solaxayın səyahət tarixcəsinə hazırlamağa xidmət edir.

Bələklə, hekayənin mərkəzində yalnız bir mərhələ- “xalqına şərəflə xidmət etmək istəyən Solaxayın İngiltərə səfəri” mərhələsi göz önündə canlanır.

Yazıçı “Solaxay” hekayəsində yaratdığı qəhrəmanların vasitəsilə rus xalqının məişətini, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasındakı münasibəti rəngarəng boyalarla təsvir edir. İngiltərədə öz vətəninə, millətini ingilislərdən qat-qat güclü sayan Platov vətəni Rusiyada tipik bir təhkimçidir.

N.Leskov digər məişət hekayələrində də (“Qarət”, “Uyuq”, “Gözəmə ustası” və s.) həm gerçək həyatda yaşamış tarixi şəxsiyyətlərin, həm də sadə təbəqəyə mənsub olan insanların obrazını yaratmış və bu qəbildən olan əsərlərini “uydurulmuş bədii əsərin memuar forması” adlandırmışdır.²

XIX yüzilliyin axırı- XX yüzilliyin əvvəllərində realist yazıçıların demokratik cəbhəsi ilə sıx bağlı olan qələm sahiblərindən biri də L.Andreyev (1871-1919) olmuşdur.

Tənqidi realizm üslubunda yazan L.Andreyev ilk hekayələrinin bir çoxunda kiçik insanların acı taleyini göstərməyə çalışmışdır. Ədibin tipoloji baxımdan məişət hekayəsinə aid edilən “Petka yaylaqda” (1899) əsərindəki Petka obrazı həmin dövrdə yaşayan minlərlə talesiz uşağın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Lakin müəllif haqqı tapdalanan, fiziki istismara məruz qalan kasıb uşaqlarının acı taleyini hekayədə peşəkarcasına

¹ Русская литература XIX-XX веков. В двух томах. Т. I. Русская литература XIX века. М.: МГУ, 2006, с. 278.

² Лесков Н. Повести и рассказы. М.: Худ. лит-ра, 1973, с. 13.

təsvir edərək məsələni böyük bir ictimai problem səviyyəsinə qaldırırsa da, bu problemin müsbət həllini tapa bilməmişdir.

L.Andreyevin “Biri vardı, biri yoxdu” (1899), “Böyük dəbilqə” (1899), “Sergey Petroviç haqqında hekayə” (1900) adlı əsərləri də mahir ustalılıqla yazılmış məişət hekayələridir.

XIX yüzilliyin son onilliklərində Rusiyada kəndli icmasının yaşadığı problemlər, kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar ölkənin iqtisadiyyatında maşınla istehsalın əl əməyini üstələməsi, əmək və kapital məsələləri bu dövrün mətbuatında və ədəbi-ictimai dərgilərində geniş şəkildə müzakirə olunurdu. Ölkədə hökm sürən ziddiyyətli dövrün təsiri ədəbiyyata, xüsusilə də sözügedən zamanda populyar olan hekayəyə sirayət etdiyi üçün bu dövrdə tipoloji təsnifat baxımından sosial-psixoloji mövzulu hekayələr daha çox yazılırdı.

Yaradıcılığında əsasən hekayə janrına üstünlük verən “Vsevolod Qarşin rus ədəbiyyatı tarixinə əsas qayəsi ictimai zülmün kökünün kəsilməsi mövzusu olan sosial-psixoloji hekayələr ustası kimi daxil olmuşdur”.¹

Yazıcının sosial-psixoloji mövzuda yazdığı əsərlərdən biri “Rəssamlar” (1879) hekayəsidir. “Rəssamlar” hekayəsi öncə üslub baxımından diqqəti çəkir. Hekayənin iki baş qəhrəmanı var və əsərdə baş verən hadisələr bu iki qəhrəmanın dilindən nəql edilir. Ryabinin və Dedov hər ikisi rəssamdır. Qəhrəmanların ikisi də realist olsalar da, onların həyata baxışları müxtəlifdir. Əsərin sonunda V.Qarşin qəhrəmanlarına bu cür tale yolu cızır: Dedov akademiya pensiyaçısı kimi incəsənətdə təkmilləşmək üçün dörd illiyə xaricə gedir. Ryabinin isə müəllimlik seminariyasına imtahan verərək ucqar bir kənddə rəsm müəllimi işləyir.

Əsərdə hər iki qəhrəmanının sosial mühitdən birbaşa asılı olan psixoloji dünyasını təsiredici boyalarla təsvir edən V.Qarşinin “Rəssamlar”ı rus ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından sosial-psixoloji mövzuda yazılmış mükəmməl hekayə nümunəsidir.

1879-cu ildən bədii yaradıcılığa başlayan, şəxsi həyatda və bədii əsərlərində kəndli etirazlarını müdafiə edən V.Korolenkonun (1853-1921) “Qəribə qız” hekayəsi də sosial-psixoloji mövzuda yazılan əsərdir. 1873-cü ildə Moskvadakı Petrovski-Razumovski Əkinçilik və Meşəçilik Akademiyasına daxil olan və burada oxuduğu illərdə müdiriyyətin tələbələri sıxışdırdığına və təhqir etdiyinə etiraz olaraq tələbələrin kollektiv məktubunu imzaladığına görə 1876-cı ildə həbs edilərək Kronştadta sürgün olu-

¹ История русской литературы: в десяти томах. Т. IX. М., Л.: АН СССР, с. 308.

nan V.Korolenko “Qəribə qız” hekayəsini də bu həbsxanada yazmışdır. Yazıçı bu əsərində sürgündə olan mübariz inqilabçı qız surəti yaratmışdır.

“Qəribə qız” hekayəsinin əlyazmasını V.Korolenko həbsxanadan kənara göndərmiş, lakin onu çap etdirə bilməmişdi. Çünki sensor onun nəşrinə icazə verməmişdi. Hekayə yalnız iyirmi beş ildən sonra, 1905-ci il inqilabı günlərində azad surətdə çap olunmuşdur. V.Korolenkonun “Qəribə qız” hekayəsində xalqçılıq hərəkatında iştirak edən qızlardan biri təsvir edilmişdir. Bu hekayənin ilk nəşrini Korolenko siyasi fəaliyyət üstündə sürgün edilmiş on doqquz yaşlı Evelina Lyudviqovna Ulyanovskayaya ithaf etmişdir.

XIX əsrin son onilliklərində tipoloji baxımdan formalaşan rus hekayəsinə yeni bir çalar da qatıldı: bu, romantik hekayə idi. Haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə ədəbi ictimaiyyətin və böyük oxucu kütləsinin diqqət və rəğbətini qazanan M.Qorki 1895-ci ildə yazdığı “İzergil qarı” əsəri ilə romantik hekayənin kamil nümunəsini yaratmışdır.

M.Qorkinin ilk əsərləri - “Makar Çudra”, “Qız və Ölüm” və “Şahin nəğməsi” hekayələri romantik pafosda olduqları üçün qısa zamanda oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdilər. 1928-ci ildə dərc edilən “Yazmağı necə öyrəndim” adlı məqaləsində M.Qorki romantizmə meylini bu şəkildə izah edirdi: “Bir tərəfdən üzücü, kasıb yaşayış “xəyalların” köməyi ilə məni bu həyatı əlvan rənglərə boyamağa səsləyirdi, digər tərəfdən isə yığılaraq artan təəssüratlar bütün gördüklərimin və yaşadıklarımın realistcəsinə təsvirini tələb edirdi. Bu iki səbəb bir-birinə o dərəcədə bağlı idi ki, nəticədə realizmi özündə əks etdirən romantik, romantikani özündə əks etdirən realst əsərlər meydana çıxırdı”.¹

M.Qorki özü A.Çexova məktubunda hekayəsinə yüksək qiymət verərək yazırdı: “Görünür, mən “İzergil qarı” qədər şux və gözəl heç nə yazmayacam”.²

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından yumoristik hekayələr də yazılmışdır.

Xarakter və yaradıcılığında başlıca xüsusiyyətin yumor olduğu yazıçılardan biri A.Çexov (1860-1904) olmuşdur. A.Çexovun yumoristik hekayələri forma etibarilə bir-birinə bənzəməmişdir. Məsələn, “İsveç kibriti” dəyişgən hadisələrdən ibarət, kiçik həcmli hekayədir. Müəllifin

¹ Северикова Н.М., Архипова Н.М., Трофимова В.В. Литература: Учеб. пособие для сред. спец. учеб. завед. М.: Высшая школа, 1983, с. 341.

² Yenə orada, с. 344.

yumoristik hekayələrinin böyük qismi isə (məs., “Cərrahlıq”, “Uzun dil”, “Natiq”, “At ailəsi” və s.) bir epizoddan və iki-üç iştirakçıdan ibarət olmaqla yığcam məişət səhnələrini özündə əks etdirir.

A.Çexovun uğur qazanmış yumoristik hekayələrindən biri də onun 1884-cü ildə yazdığı “Cərrahlıq” hekayəsidir. Hekayə ilk dəfə 1884-cü ildə “Осколки” (“Qəlpələr”) jurnalında “Сценка” (“Səhnəcik”) adı altında çap olunmuşdur.

Rus ədəbiyyatında mövzu baxımından yumoristik hekayəyə aid edilən əsərlərdən biri də Vladimir İvanoviç Prjevalskinin “Крепкая башка” (“Möhkəm kəllə”) əsəridir. Hekayə 1902-ci ildə “Нива” jurnalında çap olunmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, “Niva” jurnalı 48 il: 1869-cu ilin dekabrından 1918-ci ilin sentyabrınadək A.Marksın nəşriyyatında, Peterburqda çap edilmişdir. Həftəlik jurnal olan “Niva”da XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında populyarlıq qazanmış qələm sahibləri, o cümlədən A.Tolstoy, F.Tyutçev, N.Uspenski, L.Tolstoy, N.Leskov, A.Fet, A.Çexov, D.Mamin-Sibiriyak, A.Blok, M.Qorki, A.Axmatova, İ.Bunin, A.Kuprin, P.Boborikin, Teffi, F.Soloqub, A.Serafimoviç və s. çap olunurdular.

V.Prjevalskinin “Möhkəm kəllə” adlı yumoristik hekayəsi sadə süjet xəttinə malikdir. Əsərin iki baş qəhrəmanı vardır: hündürboy, enlikürək zabıt Semyonov və bəstəboy, dolu bədənli əsgər Kovalenko. Hekayə keşikçi seçimi zamanı zabıt Semyonovun əsgər Kovalenkoya verdiyi sualla başlayır.

Ədib bədii priyomdan məharətlə istifadə edərək əsərin başlanğıcında hər iki baş qəhrəmanını onların xarici görünüşləri vasitəsilə oxucuya təqdim edir və bu müvəffəqiyyətli təqdimat nəticəsində oxucuda hər iki qəhrəman haqqında müəyyən təsəvvürlər yaranır. V.Prjevalinski keşikçi çəkilmə ərazini, yəhudilərin yaşadığı evi və yəhudi qızının oturduğu otağı yüksək sənətkarlıqla təsvir edə bilmişdir. Hekayə kiçik həcmə malik olan janr olduğu üçün burada yazıçıdan lakoniklik, lakin həmçinin interyerin təsvirində xüsusi istedad- yığcam yazmaq və ətraflı təsvir etmək qabiliyyəti tələb olunur. Ədibin hekayədəki süjet keçidləri də çox rahat şəkildə bir-birini əvəz edir.

V.Prjevalinski bu hekayədə acı yumorun vasitəsilə düşünmə qabiliyyəti son dərəcə zəif olan əsgərləri, savadını bu beyinsiz əsgərlərin qarşısında nümayiş etdirməyə çalışan zabıtları, istədiyi zaman əsgər və zabıtları sual atəşinə tuta biləcək polk komandirlərini və cərəyan edən hadisələrin müsbət və ya mənfi sonluğundan asılı olmayaraq, bu hadisələrin nəticə-

sindən bəhrələnən rota komandirlərini təsirli yazıçı qələminin köməyi ilə gülüş hədəfinə çevirmiş, bu hekayənin köməyi ilə Rusiyada baş verən ictimai geriliyi canlı şəkildə oxuculara çatdırma bilmişdir.

XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində rus ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından müharibə mövzulu hekayələr də yazılmışdır. Rus yazıçılarının bu mövzuya müraciət etmələrinə səbəb isə Rusiyanın uzun müddət Türkiyə, Yaponiya, İngiltərə, Fransa kimi dövlətlərlə apardığı müharibələr və dəhşətlər törədən Vətəndaş müharibəsi olmuşdur. Rus ədəbiyyatında klassik yazıçı tituluna yüksələn qələm sahiblərindən A.Bestujev-Marlinski, L.Tolstoy kimi sənətkarlar müharibənin ağrı-acısını öz həyatlarında yaşadıkları üçün yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən misilsiz sənət nümunələri yarada bilmişlər. Bu sıraya daxil olan sənətkarlardan biri də V.Qarşindir.

Rus ədəbiyyatı tarixindən məlumdur ki, V.Qarşin 1877-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirak etmiş və həmin ilin avqust ayının 11-də Ayaşda gedən döyüşlərdə yaralanan yazıçı bu döyüşə “Ayaş məsələsi” adlı oçerkini həsr etmişdir.

V.Qarşinin yaradıcılıq məhsulu olan dəyərli əsərlərdən biri də “Dörd gün” hekayəsidir. Yazıçı bu hekayəni 1877-ci ildə yazmışdır. Əsərdə XIX yüzilliyin 70-ci illərinin sonunda Rusiya ilə Türkiyə arasında baş verən müharibə və bu müharibədə ölümcül yaralanan rus əsgərinin acı taleyi təsvir edilmişdir.

Dünya tarixi yazılarkən, salnamələşərkən hər zaman tarixi mənbələrə və ya tarixi faktları əsərlərində bədiiləşdirərək əbədiləşdirən yazıçıların yaradıcılığına müraciət edilir. Bu baxımdan V.Qarşinin “Dörd gün” hekayəsi dəyərli mənbədir. Tarixilikdən çıxış edən Qarşin, həmçinin, dəhşətlər törədən müharibənin qurbanına çevrilən sağ qalmış rus əsgərinin yaralandıqdan sonra müharibəni törədənlərlə apardığı “fikir müharibəsi”ni “Dörd gün” hekayəsində yüksək sənətkarlıqla təsvir etmişdir.

Rus ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından müharibə mövzusunda hekayələr yazan yazıçılardan biri də D.Furmanov (1891-1926) olmuşdur. Ədəbiyyat aləminə çox gənc yaşlarından daxil olmuş yazıçıya Vətəndaş müharibəsi cəbhələrində vuruşduğu zaman adamların cəsəət və igidliyi, bolşeviklərin yenicə yaranmış Sovet hakimiyyətinin müdafiəsi uğrunda apardıqları mübarizə qüvvətli təsir göstərmiş və o, maraqlı hadisələr haqqında yazmağa başlamışdır.

D.Furmanovun 1917-1922-ci illər arasında yaratdığı əsərlərin içərisində “Oktyabrın astanasında”, “Lbişen faciəsi”, “Ufa döyüşü”, “Pilyugin döyüşü” adlı hekayələri xüsusilə qiymətlidir. Yazıçı bu əsərlərində bila-

vasitə müharibə mövzusunda müraciət etmişdir.

“Pilyugin döyüşü” hekayəsində D.Furmanov Vətəndaş müharibəsi zamanı iştirak etdiyi və şahidi olduğu bir hadisəni təsvir etmişdir. Əsərin çox sadə süjet xətti vardır. Burada döyüşçülərlə kəndlilər arasındakı münasibətlər təsvir olunmuş, “qırmızı”ların qələbəyə inamı, döyüş zamanı onlarda olan ruh yüksəkliyi verilmişdir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında həm realizm, həm də romantizm cərəyanları inkişaf etməkdə idi. Sözügedən dövrdə bu cərəyanlarla yanaşı yeni bir cərəyan- modernizm də təşəkkül taparaq inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə V.Qarşın, V.Korolenko, M.Qorki, A.Kuprin, D.Mamin-Sibiryak, N.Qarin-Mixaylovski, A.Çexov, A.Serafimoviç, L.Seyfullina kimi yazıçılar ədəbiyyatın bütün janrlarında qələmlərini sınaqaraq gözəl əsərlər yaratmışlar. Yazdıqları əsərləri “mürəkkəbi qurumamış” ölkənin ən nüfuzlu jurnallarında çap etdirmək təklifi alan bu görkəmli qələm sahibləri kiçik yaşlı uşaqları da unutmamış, onlar üçün də ədəbiyyat nümunələri yaratmışlar.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında uşaqlar üçün silsilə hekayələr yazmış sənətkarlardan biri A.Kuprin (1870-1938) olmuşdur. Uşaqların həyatından, təbiətdən, heyvanlar aləmindən həvəslə yazan A.Kuprinin bu qəbildən olan hekayələrinin əsas qəhrəmanları heyvan adları ilə bağlıdır: “Barbos və Julka”, “Lelli”, “Heyvanxanada”, “İt xoşbəxtliyi”, “Ağ pudel”, “Fil” və s.

A.Kuprinin uşaqlar üçün yazdığı hekayələrdən biri də “Barbos və Julka”dır. Sadə süjet xəttinə malik olan bu hekayənin iki əsas qəhrəmanı vardır. Əsər kiçik yaşlı uşağın dilindən nəql edilir.

Hekayə əsas qəhrəmanlardan biri olan Barbosun təsviri ilə başlayır. Yazıçı hekayənin digər əsas qəhrəmanını- Julkanı da oxuculara ətraflı təsvirlə təqdim edir.

Barbos və Julkanın arasında nadir dostluq və incə məhəbbət var idi. Hekayəçi nəql edir ki, bəlkə də təkliddə Julka öz dostunu davakar xasiyyətinə görə danlayırdı, amma bunu heç vaxt camaat içində etmirdi. Axşam-üstü sərini düşəndə isə itlərin hər ikisi oynamağı və həyətdə o baş-bu başa qaçmağı sevərdi. “Onlar gah bir-birindən qaçar, gah bir-birini pular, gah da acıqlı-acıqlı hüzməklə özlərini elə göstərərdilər ki, guya onların arasında dəhşətli didişmə gedir”.¹

A.Kuprinin “Barbos və Julka” hekayəsinin əsas ideyası uşaqlara

¹ Korolenko V., Kuprin A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1985, s. 202.

dostluqda sədəqətli, cəfakəş olmaq hissini aşılmasıdır. Barbosun çılğın, Julkanın isə sakit təbiətə malik olmasına baxmayaraq, onları bir-birinə bağlayan məhz dostluq əlaqələri olur və onların arasındakı möhkəm bağlılıq hissləri Julkanın həyatla vidalaşdığı son dəqiqəyə qədər davam edir. Yazıçının uşaqlar üçün yazdığı bu təsirli hekayə dostluq və sadiqliyi təbliğ etdiyi üçün hər zaman aktualdır.

İkinci fəslin **“Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının təsnifatı”** adlı ikinci bölməsində göstərdiyi kimi, XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanın həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi-mədəni həyatında çox mürəkkəb və zəngin bir mərhələni təşkil edir.

Azərbaycanda XIX əsrdən başlayan ədəbi-mədəni dirçəliş zəminində maarifçilik ideologiyası qüvvətlənmiş, əlaqələr genişlənmiş, “Rus - tatar” və “Yeni üsul” məktəbləri, gimnaziyalar, Qori Seminariyasında Azərbaycan şöbəsi açılmış, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

1905-ci ildə Rusiyada baş verən inqilab nəinki bu ölkənin, hətta Azərbaycanın da ədəbiyyatına yeni ideya və mövzular vermişdir. Məhz bu inqilab nəticəsində Azərbaycan bədii nəsrində realist hekayə, fəhlə mövzusu və fəhlə obrazı yaranmışdır. Yazıçı S.Musəvinin “Çaq-çuq”, “Məşədi İsmayıl” və s. hekayələri bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

XIX əsrin sonlarında hekayəyə maraq gücləndiyi üçün A.Divanbəy-oglu, S.S.Axundov, B.Talıblı, İ.Musabəyov, A.Şaiq kimi ədiblər bu janrda gözəl sənət nümunələri yaratmışlar.

“Azərbaycanda sözün əsl mənasında realist satirik-yumoristik hekayələr ustası haqlı olaraq Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və Yusiv Vəzir Çəmənəzəminli sayılır. Onlar özündən əvvəlki hekayəçilik ənənəsini pozur, yeni mövzuya uyarlı yeni formalar axtarırdılar. Onlar <...> süjeti zahirən möhkəmlədir, yəni əhvalatları mülkədar-məmur və sadə, “kiçik adam” xarakterləri ilə bağlayır, onu artıq assosiyasiyadan, təsvirçilikdən təmizləyir, epizod və müəllif nidalarından yüngülləşdirir, ideali süjetin əsas leytmotivinə çevirirdilər”.¹

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı öz xarakteri ilə əsasən aşağıdakı tipoloji təsnifatda özünü göstərmişdir: məişət hekayələri, vəziyyət hekayələri, portret hekayələri, yumoristik hekayələr, psixoloji (lirik-psixoloji və sosial-psixoloji) hekayə-

¹ Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1983, s. 37.

lər, qadın hüquqsuzluğunu əks etdirən hekayələr, uşaq hekayələri.

XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı, xüsusilə də bu janrın məişət mövzusunda yazılmış nümunələri çox populyar olmuşdur. N.Vəzirov, E.Sultanov, Ə.Ağayev, R.Əfəndizadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli kimi ədiblər Azərbaycan xalqının yaşam tərzini realist boyalarla əks etdirən məişət mövzulu hekayələr yazmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında məişət mövzusunda hekayələr yazan yazıçılardan biri də E.Sultanov (1866-1935) olmuşdur. Ədibin hekayə yaradıcılığının ilk məhsullarından olan “Arxı keç, sonra öyün” adlı əsəri məişət həyatının mövzuya çevrilməsi baxımından çox maraqlıdır. E.Sultanov bu hekayədə gənc azərbaycanlı məmurun başına gələn hadisəni təsvir etmişdir. “Arxı keç, sonra öyün” hekayəsindən sonra “Новое обозрение” (“Yeni icmal”) qəzetində E.Sultanovun “Kürd qızı”, “Həsən ağa”, “Kiçik macərə”, “Novruz ağa” adlı hekayələri də dərc olunmuşdur.

E.Sultanovun “Acı masqara”, “Çadra altında”, “Çalma”, “Qayınana - xain ana”, “Kənd uşaqları” və b. hekayələrində də Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin müxtəlif sahələri təsvir edilmişdir. E.Sultanovun realist Azərbaycan hekayəsinin təşəkkül prosesinin inkişafına xidmət edən hekayələrində ən əlamətdar cəhət müasir həyatın mövzuya çevrilməsi olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından məişət mövzusunda yazılmış kamil hekayə nümunələrindən biri də Y.V.Çəmənəminlinin “Şahqulunun xeyir işi” əsəridir. Bu hekayə haqqında müəllif özü 1908-ci ilin 9 yanvarında belə yazırdı: “Mən xalqın məişətinə, adət və ənənələrinə, xürafata yaxşı bələd olduğum üçün “Şahqulunun xeyir işi” adlı hekayə yazmışam. Hekayə müsəlman mühitində uğursuz evlənmə və onun kədərli nəticələri barədə aydın təsəvvür yaradır. Bundan əlavə hekayədə kişi-qadın münasibəti də əks olunmuşdur. Hekayə azərbaycanca, oxunaqlı bir dildə yazılıb və yüngül yumorla süslənib”.¹

Y.V.Çəmənəminlinin ilk hekayəsi olan “Şahqulunun xeyir işi”ndə ilk olaraq nəzərə çarpan cəhət odur ki, müəllif hekayənin həm mövzusu, həm də süjetini öz mühitindən götürmüşdür.

“Şahqulunun xeyir işi” hekayəsində elçilər ailənin gözəl-göyçək kiçik qızını bəyənib, onun “hə”sini alırlar. Toy gecəsində isə qız evi kiçik qızın

¹ Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin arxivi. Fond № 21. Sax. vah. 205.

yerinə evdə qalmış çirkin böyük qızı bəzəyib köçürürlər.

9 parçadan ibarət olan “Şahqulunun xeyir işi”nin ilk parçasında adi müsəlman məişətindən bir lövhə çəkilir, ər-arvad münasibətlərindən, bu münasibətlərdən doğan arzuolunmaz cəhətlərdən bəhs edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından hekayənin bir növü də vəziyyət hekayəsidir. Vəziyyət hekayələri hər hansı vəziyyətin, hadisənin, münasibətlərin qəhrəmanlar arasında baş verən münaqişə vasitəsilə, hadisə şəklində, yəni süjet xətti olan əsər kimi deyil, təhkiyəçi adından nəql şəklində təsvir edilməsidir. Bu növ hekayələrdə heç bir ümumiçiliyə, əhvalata varılmır, yazıçı birbaşa əhvalata keçir. C.Məmməd-quluzadənin “Pirverdinin xoruzu”, “Konsulun arvadı”, “Qəssab”, “Xanın təsbehi”, Y.V.Çəmənzəminlinin “1905-ci ildə”, “Ağsaqqal”, “Mərsiyəxan”, Ə.Haqqverdiyevin “Pir”, A.Şaiqin “Pirin kəraməti” və s. əsərlər vəziyyət hekayələridir.

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının tipoloji təsnifat baxımından bir növü də portret hekayəsidir. Portret hekayəsində yazıçı ən çox xarakter və tip yaratmağa fikir verir. Hekayədə baş verən bütün əhvalatlar bir obraz ətrafında ümumiləşir, digər obrazlar isə onu qüvvətləndirmək üçün yardımçı rol oynayır. Portret hekayəsində müəllif əsas obrazın həm xarici görünüşünü, həm də onun fikir və düşüncəsini, istək və arzularını, hərəkət və davranışlarını həmahəng şəkildə qələmə alır. Elə bu səbəbdən də portret hekayələrinin çoxu əksər hallarda həmin obrazın adı ilə tanınır.

Azərbaycan ədəbiyyatında səciyyəvi portret hekayələrinin meydana çıxması nəsrin janr və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi baxımından da müsbət hadisə idi. Portret səviyyəsinə yüksəldilən bədii obraz oxucuya o dövrün ictimai hadisə və münasibətlərini dərk etməyə imkan verirdi.

Portret hekayəsində süjet və kompozisiya, obraz və tiplər sintez şəklində özünü büruzə verir. N.Vəzirovun “Ağıcı”, C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy”, “Zırrama”, “Molla Fərzəli”, Ə.Haqqverdiyevin “Mütrüb dəftəri”, “Qiraət”, T.Şahbazinin “Aleksandr Eyniç”, Y.V.Çəmənzəminlinin “Nitq”, “Hacı”, “Şair” əsərləri portret hekayələridir.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında psixoloji hekayələrin əsas surətləri, əsasən, “həyatın dibində” məhv olan “kiçik adam”lar, zəmanəsindən narazı olan ziyalılar, mənəviyyətsiz ruhanilərin heç bir qanuna əsaslanmayan çirkin niyyətlərindən boğularaq məhv olan hüquqsuz qadınlardır.

“Kiçik adam”ların həyatını təsvir edən psixoloji hekayələrdə əsasən iki istiqamət nəzərə çarpır: birinci, insanın müsbət keyfiyyətlərini, yüksək

əxlaqını göstərən əsərlər; ikincisi isə onun hüququnun və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyin müdafiəsinə həsr edilən əsərlər.

XX əsrin əvvəllərində fəhlə mövzusunun nəsrə gəlməsi yeni bir hadisəyə çevrildi və S.Musəvi, A.Divanbəyoglu, B.Talıblı kimi qələm sahibləri hekayələrində fəhlə obrazı yaratdılar və beləliklə, bu mövzunun nəsrə gəlməsi onun obrazlar silsiləsini xeyli genişləndirdi.

S.Musəvinin “Fabrikanın səhni”, “Kaxana içində”, “Salmanın mənzilində” və “Qazamatda” adlı dörd hissədən ibarət olan “Çaqquq” (1906) adlı sosial-psixoloji hekayəsində müəllif fəhlələrin ailə şəraiti ilə istehsalatdakı həyatlarını əlaqəli şəkildə təsvir etmişdir. Əsərin mərkəzində fəhlə Salmanın obrazı durur. S.Musəvi sosial-psixoloji hekayə olan “Çaqquq”da bir fəhlənin obrazı vasitəsilə bütün fəhlələrin obrazını ümumiləşdirməyə müyəssər olmuşdur.

B.Talıblının “Mədən sahibinin fərasəti” (1917) adlı hekayəsi də sosial-psixoloji ruhda olub, kapitalist Bakısında neft mədəni sahibi ilə fəhlə arasında baş verən haqsızlıqların tənqidinə həsr edilmişdir. A.Şaiqın “Məktub yetişmədi” (1908) hekayəsi də mövzu və ideya etibarilə eyni ruhda olub, fəhlələrin acı taleyinə həsr edilmişdir.

S.S.Axundovun “Yuxu”, “Qonaqlıq”, “Kövkəbi-hürriyyət”, S.M.Qənizadənin “Allah hofu”, Ə.Haqqverdiyevin “Şeyx Şəban”, “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi”, Y.V.Çəmənəminlinin “Ağ buxaqda qara xal”, “Divanə”, “Yuxu”, “Üç bacı”, T.Şahbazi Simurğun “İki qəm”, “Şəkərəli çoban”, “Südcü qız”, A.Səhhətin “Qara günlü Həlīmə”, C.Cabbarlının “Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə” əsərləri də psixoloji hekayənin kamil nümunələrindəndir.

Qadın hüquqsuzluğu məsələsi XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzularından biri olmuşdur. Azərbaycan ədiblərindən C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, T.Şahbazi, C.Cabbarlı və b. bu problemi hekayələrində yüksək sənətkarlıqla əks etdirmişlər.

Qadın hüquqsuzluğu və bu məsələdən doğan problemlər C.Məmmədquluzadənin öz gözləri qarşısındakı mühitdə mövcud idi. Məhz bu səbəbdən də görkəmli ədib yaşadığı mühiti iflic vəziyyətinə salan bələlərin müəllifi olan qorxunc varlıqları çox gözəl tanıyırdı. Məlumdur ki, böyük yazıçı C.Məmmədquluzadə XIX əsrin sonlarında yazdığı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində dövrünün azərbaycanlı qadınlarının əsas dərdlərini özündə əks etdirən abidə yaratmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəsrə başlayandan az sonra isə ədib kəskin və tutarlı publisistik felyetonlarla

yanaşı, “Pirverdinin xoruzu” (1906) hekayəsi ilə də müasirlərinin diqqətini yenidən qadın hüquqsuzluğu probleminə yönəlmişdir.

Azərbaycan mədəniyyət salnaməsinin zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olan E.Sultanov da (1863-1935) yaradıcılığında qadın hüquqsuzluğu mövzusunda müraciət etmiş və XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Çadralta” hekayəsində bu problemi təsirli boyalarla əks etdirmişdir.

Yaradıcılığında qadın hüquqsuzluğunu əks etdirən hekayələrin çoxluq təşkil etdiyi ədiblərimizdən biri də Y.V.Çəmənəmənli olmuşdur. Yazıcının “Müselman arvadının sərgüzəşti” (1909), “Hərrac” (1910), “Ağsaqqal” (1910), “Toy” (1910), “Divanə” (1911), “Yuxu” (1911), “Cümə axşamı” (1911), “Dərdli Züleyxa” (1911), “Üç” (1913), “Dürnisə və Kərbəlayı Eyvaz” (1913), “Qumarbazın arvadı” (1913), “Doqquz ay keçmiş” (1913) və s. hekayələri məhz bu qəbildəndir.

XIX yüzilliyin sonlarından başlayaraq Azərbaycan ziyalıları düşünürən vacib məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəb və yeni tələblər səviyəsində uşaq ədəbiyyatının yaradılması idi. Uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan Azərbaycan yazıçıları ilk növbədə yeni üsullu məktəblər üçün yazılan dərsliklərin səhifələrində, dövrü mətbuatda, xüsusilə uşaq dövrü mətbuatında öz əsərlərini çap etdirirdilər. Bu əsərlərin böyük qismi isə epik növün hekayə janrına aid idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin “İki alma”, “Yan tütəyi”, “Buz”, “Saqqallı uşaq”, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin “Ovçu Qasım”, “Hacıləylək”, “Ata və oğul”, Yusif Vəzir Çəmənəmənlinin “Əziz”, Əli bəy Hüseynzadənin “Öksüz, yaxud son busə” (“Bəsirət” qəzeti, 1917, № 159), Məmməd həsən Əfəndizadənin “Bağdadlı Cəfərin hekayəsi” (“Dəbistan” jurnalı, 1906, № 1-2), Abdulla bəy Divanbəyoğlunun “İlan” (“Dəbistan” jurnalı, 1906, № 7), Süleyman Sani Axundovun “Qorxulu nağıllar” (1912-1914) başlığı altında yazdığı “Əhməd və Mələykə” (“Məktəb” jurnalı, 1912, № 1), “Abbas və Zeynəb” (“Məktəb” jurnalı, 1912, № 7-8), “Nurəddin”, “Qaraca qız” (“Məktəb” jurnalı, 1913, № 1-22), Rəcəb Əfəndizadənin “İnsanlar bir-birinə möhtacdırlar” (“Məktəb” jurnalı, 1912, № 5), Böyükağa Taliblinin “Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır” (1912), Abbasqulu Vəlixanovun “Vətən məhəbbəti” (“Məktəb” jurnalı, 1914, № 11), Abdulla Şaiqin “Cümənin qəzəbi” (“Məktəb” jurnalı, 1912, № 20-21), İbrahimbəy Musabəyovun “Rzanın qutusu” (“Məktəb” jurnalı, 1913, № 3), Abdulla Surun “Qəhrəman Kulu” (“Həyat” qəzeti, 1906), Sultanməcid Qənizadənin “Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət” (1916), Cəfər Cabbarlının “Cocuq” (1920) və s. əsərlər yüksək sənətkarlıqla yazılmış uşaq hekayələridir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Rus və Azərbaycan hekayələrində analogi mövzuların təsnifatı”** adlanır. Bu fəslin **“Kıçık adam” obrazının müqayisəli təhlili**” adlı birinci bölməsində göstərilədiyi kimi, rus ədəbiyyatında hələ A.Puşkin və İ.Turgenevin əsərlərindən irəli gələn, F.Dostoyevskinin ilkin yaradıcılığında öz əksini tapmış olan “kıçık adam” mövzusunu A.Çexov özünəməxsus şəkildə, yenidən işləməklə bu istiqamətin pafosunu davam və inkişaf etdirir. A.Puşkinin “Stansiya nəzarətçisi”, N.Qoqolun “Şinel” və F.Dostoyevskinin “Yoxsul insanlar”ı kimi, A.Çexovun əsərləri də insan şəxsiyyətinin yeni tarixi şəraitdə daha amansız və incə surətdə boğulararaq məhv olmasına qarşı etirazla doludur.

A.Çexovun hekayəsində hadisələrin iştirakçılarında biri kıçık məmur, digərisə generaldır. Məmurun soyadının Çervyakov olmasının özü nəse deyir və İvan Dmitriyeviçin məzlumluğunu və zəlliliyini göstərir.

A.Çexovun “Çinovnikin ölümü” hekayəsi ilə Y.V.Çəmənəminlinin “Polis paltosu”¹ hekayəsi məzmunca bir-birinə bənzəyən əsərlədir. Hər iki hekayənin baş qəhrəmanları olan xırda çinovniklər despotizm üsuli-idarəsinin doğurduğu vahimənin qurbanı olurlar. Bu üsuli-idarələrdə aşağı vəzifə tutanlar yuxarı vəzifə sahiblərinin kölələridir. General Brizjalov təsadüfi asqırağın qorxusunu çəkən xırda çinovnik Çervyakova elə bir ağır söz demir. Lakin despotizmin doğurduğu qorxu Çervyakovun məhvinə səbəb olur.

Y.V.Çəmənəminlinin “Polis paltosu” hekayəsində isə “otuz il padşahına nökrəçilik eləmiş” çar çinovniki Talış xanın başına gələn əhvalatdan söhbət açılır. Talış xan camaatdan eşidir ki, qubernatorun ayağına çiban çıxıb. O, bu xəbəri dostu Paşa bəylə bölüşür. Xəlvəti xəbəri dostuna danışıb sakitləşən Talış xan otaqdan çıxanda gözü bir polis paltosuna sataşır. O, elə güman edir ki, pristav Paşa bəygildə qonaqdır və qubernatorun çibanı bərəsində olan söhbətləri eşidib. Talış xan düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolunu qubernatorun yanına gedib, ondan əfv diləməkdə görür. Lakin yolda onun başına hava gəlir və o, yerə yığılıb ölür. Talış xanın arvadı da ərinin əfv edilməsi üçün qubernatorun evinə yollanır. Qubernator xanımı qəbul etmədiyinə görə qadının bağı çatlayır və o da ölür.

“Çinovnikin ölümü” ilə “Polis paltosu” arasında paralellər apararaq bu nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki ədib oxucuda despotizm üsuli-idarəsinə qarşı nifrət oyatmağa müvəffəq olmuşdur.

A.Çexov “Kıçık zabit Prişibeyev” hekayəsində də “kıçık adam”ın mükəmməl obrazını yarada bilmişdir. Ədib 1885-ci ildə bir hekayə yazmış və bu

¹ Çəmənəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, s. 137.

hekayəni əvvəlcə “Ştatdankənar nəzarətçi” adlandırmışdır. Senzura tərəfindən qadağan edilən bu əsər elə həmin ildə “Böhtançı” adı ilə dərc olunmuşdur. Yazıçı sonralar bu əsərin üzərində yenidən işləmiş və hekayə ədibin “Seçilmiş əsərləri”nə “Kiçik zabit Prişibeyev” adı altında daxil edilmişdir.

A.Çexovun mükəmməl “kiçik adam” obrazlarını yaratdığı “Çinovnikin ölümü” və “Kiçik zabit Prişibeyev” hekayələri mahiyyətcə məhvedici Saltıkov satirasını xatırlatsa da, şən və qayğısız ahənginə görə qətiyyən nə Şedrin, nə də Qoqol satirasına bənzəmir.

Rus ədəbiyyatında hekayə janrında yaradılmış mükəmməl “kiçik adam” obrazlarından biri də V.Korolenkonun “Qəribə qız” hekayəsindəki Stepan Petroviç Qavrilov surətidir. Stepan Qavrilov göstərişə uyğun olaraq Rusiyanın bir ərazisindən başqa bir ərazisinə sürgün edilən siyasi məhbusları müşayiət edən jandarm nəfəridir. Xoşxasiyyət və mərhəmətli bir insan olan Qavrilov hətta müşayiət etdiyi məhbuslarla da söhbət etməyə meyllidir. Oxucu Qavrilov obrazı ilə o, siyasi məhbus Morozovanı necə müşayiət etdiyini növbəti müşayiət etdiyi məhbusa danışarkən daha yaxından tanış olur. Qavrilov cəzalandırılacağını, hətta işdən qovulacağını belə göz altına alaraq bu zəif, xəstə, lakin son dərəcə qürurlu Morozovaya mənzilə çatanaqədək bütün yol boyu yardım edir, ona məhbus kimi yox, bir qadın kimi dəyər verir.

V.Korolenkonun “kiçik adam” kimi yaratdığı Qavrilov obrazı A.Çexovun Çervyakov və Prişibeyev obrazlarından öz humanizminə görə çox fərqlənir. Çervyakov və Prişibeyev üçün vacib olan onların şəxsi “mən”i olduğu halda, Qavrilov ətrafındakı insanlar, hətta ağır cəzaya məhkum olunmuş məhbuslar haqda düşünür və yeri gəldikdə onlara yardım edir. Çervyakov və Prişibeyevlə müqayisədə Qavrilov daha istiqanlı və humanistdir.

“Kiçik adam” problemi rus ədəbiyyatının aparıcı mövzularından biridir. XVII əsrdə “kasıb məmur” anlayışı şəklində yaranmış bu obraz tədricən inkişaf edərək XVIII əsr rus povestində “kiçik adam” anlayışında özünü büruzə vermiş, XIX əsrin 40-cı illərində isə “natural məktəb”in nümayəndələrinin yaradıcılığında xüsusi populyarlıq qazanmışdır. Bu hal, birincisi, ədəbiyyatın humanistləşməsi və insana onun sosial mənşəyindən asılı olmayaraq göstərilən marağ, ikincisi isə rus ədəbiyyatında insanı sosial varlıq kimi qəbul edən realist metodun özünü təsdiqləməsi ilə şərtlənmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında xalq nümayəndələrinin - “kiçik adam”ların xalqı, milləti bütövlükdə təmsil edən obraz kimi bədii ədəbiyyata gətirilməsi ənənəsi ədəbiyyatımızda müxtəlif şəkillərdə öz əksini tapmışdır.

Görkəmli Azərbaycan yazıçıları C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənəminli və s. qələm sahiblərinin yaradıcılığı sayəsində Novruzəli, Məhəmmədhasən əmi, Usta Zeynal, Zeynal bəy kimi “kiçik adam”lar böyük ədəbiyyatın qəhrəmanlarına çevrilmişlər.

C.Məmmədquluzadənin ilk mətbu hekayəsi olan “Poçt qutusu”nda mövzu sadəliyi, fikir dərinliyi və yığcamlıq parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Hekayənin süjeti sadə həyati hadisə üzərində qurulmuşdur. Mülkədar Vəlixan ilə avam kəndli Novruzəli arasındakı münasibət əsərin əsas məzmununu təşkil edir.

Novruzəlinin poçt qutusuna kağız salması, onun keşiyini çəkməsi və nəhayət, əl boyda, kiçik bir məktubun ucundan divanxanaya düşməsi zahirən o qədər də böyük bir hadisə kimi görünür. Ədibin bir sənətkar kimi ustalığı, peşəkarlığı da məhz bu yığcam əhvalatda yaratdığı “kiçik adam”ın vasitəsilə həqiqətləri məharətlə əks etdirməsidir.

Azərbaycan hekayəsinin ən mükəmməl “kiçik adam” obrazlarından biri də Usta Zeynaldır. C.Məmmədquluzadə “Usta Zeynal” hekayəsini 1905-ci ildə yazmış və 1906-cı ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində kitabça şəklində çap etdirmişdir. Ədib özü “Xatiratım” əsərində hekayənin yazılma səbəbləri haqqında bunları yazmışdır: “...Tiflisin Şeytanbazarında rast gəldiyim islam aləmi hər gün və hər saat məni yazmağa vadar edirdi. Material o qədər idi ki, şairlər deyən kimi:

Yaza-yaza dərdimi aləmdə kağız qoymadım,
Axırı bir guşeyi-divara yazdım dərdimi.

Axırda mən də götürdüm bir hekayə yazdım. Yazdım ki, bir bədbəxt müsəlman zəhmətkeşi ki, onun adı Usta Zeynaldır, - o qədər dini cəhalətə cumubdur ki, bu cəhalətin bərəkətindən həmişə zəhmətdədir. Görürdüm ki, mollalar bu biçərə Usta Zeynalı başa salıblar ki, dünyada bir təmiz var, bir də murdar. Təmiz odur ki, bitli-sirkəli də olmuş olsa, ancaq etiqadca müsəlman olsun, Əli şiəsi olsun və murdar odur ki, çox pakizə və təmiz də olmuş olsa və bu dəqiqə təmiz bir hamamdan da çıxmış olsa, bir surətdə ki, o müsəlman deyil, ermənidir, rus və gürcüdür, o adam murdardır.

Mən də kağız tapa bilməyib divarın səhifələrini qənimət bilirdim ki, orada Usta Zeynalın bədbəxtliyini təsvir edim. Və haman min doqquz yüz beşinci ilin yay fəslində “Usta Zeynal” hekayəsini yazdım”¹

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci bölməsi **“Rus və Azərbaycan hekayələrində cəmiyyət və onun zümrələri satirik hədəf kimi”** adlanır.

¹ Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, s. 64.

XIX əsrin sonları Rusiyanın ən ziddiyyətli dövrlərindən olmuşdur. Bu dövrdə Rusiyada ümumi ruh düşkünlüyü yaranmış, rus ictimai-siyasi fikir tarixində xüsusi rol oynayan 70-ci illərin xalqçılıq hərəkatını 80-90-cı illərin liberal xalqçılığı əvəz etmişdir.

Bu dövrdə rus ədəbiyyatında hekayə ustası kimi şöhrət qazanmış yazıçılar, məsələn, N.Leskov (“Sənətkar bərbər”, “Solaxay” və s.), A.Çexov (“Qardaş qızı”, “Gec açılmış güllər”, “Mujiklər” və s.), N.Qarin-Mixaylovski (“Canavar” və s.), L.Andreyev (“Petka yaylaqda” və s.), A.Tolstoy (“Qoca cökələr altında” və “Zavoljye” hekayələr silsiləsi və s. əsərlərinin mühüm bir qismini də mujik - mülkədar münasibətlərinə həsr etmişlər. Həmin hekayələrdə ömründə zəhmət nə olduğunu bilməyən, heç bir sənət sahibi olmayan mülkədar və dvoryanlar tənqid edilmişdir.

XIX əsrin sonlarında rus ədəbiyyatında mujik-mülkədar münasibətlərinin aydın mənzərəsini mükəmməl şəkildə özündə əks etdirən əsərlərdən biri A.Çexovun “Mujiklər” (1896) hekayəsidir. Oxucu “Mujiklər” hekayəsində insanlıq hissindən uzaq olan müxtəlif obrazlarla: çörəyi və südü övladlarından və nəvələrindən gizlədən nənə, qazandığı qəpik-quruşu meyxanada xərcləyən baba, araq içdikdən sonra arvadını huşu itənədək döyən ər, uşaqları öləndə sevinən ana, əri başqa diyarda olduğu üçün əxlaqsızlıqla məşğul olan gəlin, mujikdən borcunu ala bilmədiyi üçün onun yeganə samovarını müsadirə edərək götürən mülkədar obrazları ilə qarşılaşır.

Sakit həyat yaşamaq üçün Moskvadakı işindən və yaşayışından imtina edib ata yurdu Jukovaya köçən Nikolay Çikildeyev feldşerin onun bədəninə saldıği on iki küpənin onun qanını tamamilə sorub aparması nəticəsində üşütməyə düşür və həyatla vidalaşır. Əsərin sonunda oxucu mərhum Nikolayın arvadı Olqanın və qızı Saşanın necə dilənçilik etmələri səhnəsi ilə qarşılaşır: “Günorta vaxtı Olqa ilə Saşa gəlib böyük bir kəndə çatdılar. Kəndin enli küçəsilə gedərkən ... Olqa nisbətən zəngin və təzə görünən bir komanın açıq pəncərəsi önündə dayanıb baş əydi və nazik, ahəngdar bir səsle ucadan dedi: - Pravoslav xristianlar, Allah eşqinə, bir sədəqə verin, Allah önlərinizə rəhmət eləsin... Saşa da səsini anasının səsinə qoşdu: - Pravoslav xristianlar, Allah eşqinə, sədəqə verin, Allah önlərinizə rəhmət eləsin...”¹

Rus mujiki haqqında açıq həqiqəti deyən A.Çexov yeni şəraitdə altmışıncı illərin ənənələrini davam etdirirdi. Lakin buna baxmayaraq, ədib bəzək-düzək vurmadan qəlbinin dərinliyindəki avam, məzlum kəndlinin insani keyfiyyətlərini aşkar edib göstərməyə cəhd edirdi. Bu vaxt o,

¹ Çexov A.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq - Qərb, 2009, s. 288.

İ.Turgenevin “Ovçunun xatirələri” silsiləsindən yan keçə bilməzdi. İ.Turgenevin “Ovçunun xatirələri” rus mujikinın mənəvi zənginliyinin açılmasından, onun azadlıq və bərabərlik hüququnun əsaslandırılmasından ibarətdir. Lakin İ.Turgenev bu silsiləni yaradarkən bəzi meyllərdən, idealizədən qurtula bilməmişdi. İ.Turgenevin yaratdığı mujik surətlərinə 60-cı illərin tənqidçiləri və yazıçıları tərəfindən bəslənən ziddiyyətli münasibət də təsadüfi deyildi. A.Çexov isə mujik surətini yaradarkən İ.Turgenevin və L.Tolstoyun xalqçılıq ideyalarından uzaqlaşmağa çalışırdı və nəticədə onun yaradıcılığında avara, dönük və xəyalpərəst insanların surətləri yaranırdı.

Rus ədəbiyyatında mujik-mülkədar münasibətlərindən bəhs edən əsərlərdən biri də N.Qarin-Mixaylovskinin “Canavar” (1913) hekayəsidir.

Müəllif “Canavar” hekayəsinin baş qəhrəmanı olan Pyotru əsərin əvvəlindən oxucuya çobanlıq etmək istəməyən, kəndin problemlərindən bezərək baş götürüb şəhərə qaçan, sonra atasının hökumətə oğlunun itməsi ilə bağlı şikayət etməsi nəticəsində iki həftədən sonra şəkər zavodunda tapılaraq, qoyun çobanları cəmiyyətinə təhvil verilib şallaqlansa da əqidəsindən dönməyən cəsur bir oğlan kimi təqdim edir. Çox ağır bir həyat yaşayan Pyotra təsadüfən kəndə gəlib çıxan missioner kömək durur. Artıq mahuddan bahalı paltarlar geyinən, müqəddəs kitablar oxuyan Pyotru kənd icması yüzbaşı seçir. Lakin doğma kəndinə qayıdıb xidmətə başlayan Pyotr Fyodoroviç istədiyi zaman kəndliləri öyrədib ona qarşı yönləndirən starostanın əməllərindən bezdiyi üçün imtahan verərək keşiş olur.

Ancaq mülkədarların müdaxiləsi üzündən onun keşişlik fəaliyyəti də uzun sürmür. Pyotrun yaşayışın dözülməzliyi və kəndli hüquqsuzluğu haqda fikirləri mujikləri qəflət yuxusundan ayılda biləcəyindən qorxan mülkədarlar ona azadlıq vermirlər.

Yazıçı “Canavar” hekayəsində XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın kəndində yaşanan mujik-mülkədar problemlərini yüksək emosionallıqla oxucuya çatdırma bilmişdir.

Azərbaycan hekayəsinin gülüş hədəfi əsasən din xadimləri və onların qurbanlarıdır. Mövhumat qurbanlarının ədəbiyyata gətirilməsi və dini fanatizmin mürtəce mahiyyətinin bu obrazlar vasitəsilə ifşası, əsasən, Azərbaycan realist hekayəsinə məxsusdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq realizm dini fanatizmə müxtəlif formalarda hücum edərək onun eybəcər, qorxunc və gülünc təzahürlərini ifşa edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövhumat və onun qurbanlarının ifşa edildiyi əsərlərdən biri Y.V.Çəmənzəminlinin 1909-cu ildə Sankt-Peterburqa təhsil alarkən yazdığı “Cənnətin qəbzisi” hekayəsidir. Hekayənin əvvəlindən

dən məlum olur ki, başmaqçı usta Ağbala Veylabad şəhərində özünəməxsus normal güzəranı, imkanı olan, dindarlar içərisində hörmət və nüfuzla malik bir şəxsdir.

Usta Ağbala axund Əliəsgərlə dostluq edir və bu yaxınlığın müqabilində Axund Əliəsgər usta Ağbalaya cənnətə getmək üçün qəbz verəcəyini söyləyir. Elə bu andan da usta Ağbala cənnətin xəyalı ilə yaşamağa başlayır. Gecə-gündüz cənnət, orada baş verəcək hadisələr ustanı bir an belə tərk etmir və o, gözünü yuman kimi gözləri qarşısında hurilər və qılmanlar canlanır. Cənnətin havası ilə nəfəs alan Ağbala üçün bu məkan tamamilə real bir gerçəklikdir.

Usta Ağbalanın bütün arzu və istəkləri axirət dünyasında cənnətlik olmaqla bağlıdır. Elə bu səbəbdən də onun fikir və xəyallarının gələcəklə bağlı olan çox hissəsi məhz behişt haqqındadır. Usta Ağbala əsərdə cənnətə “düşmək” üçün verilən “qəbz” yox, dini mövhumatın qurbanı olur. Ustanın faciəsinin əsl səbəbi mövhumat və onu doğuran yanlış etiqad və inamdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövhumatın ifşa edildiyi mükəmməl əsərlərdən biri də N.Nərimanovun “Pir” hekayəsidir. Öz orijinallığı və bəbii dəyəri ilə ədibin nəsr yaradıcılığında xüsusi yer tutan bu əsər çox vaxt povest kimi də qiymətləndirilir. Lakin bu əsər öz süjet sadəliyi və janr xüsusiyyətləri ilə satirik vəziyyət hekayəsidir. 1917-ci ildə Bakıda “Açıq söz” qəzetinin elektrik mətbəəsində kitabça şəklində dərc olunmuş bu əsər ilk nəşrindən qısa müddət sonra rus, tatar və Azərbaycan dillərində kütləvi tirajla çap edilmişdir.

“Pir” hekayəsində Şərq cəhaləti, dini mövhumat yüksək sənətkarlıqla ifşa edilmişdir. Mövhumat, cəhalət və avamlığı böyük ictimai fəlakət hesab edən N.Nərimanov “Pir” hekayəsində xalqın ictimai dərdlərindən, onun tərəqqisinə hər cür vasitələrlə maneələr yarananlardan bəhs etmişdir.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalizmin və maarifçilik hərəkatının geniş vüsət tapdığı şəraitdə dini görüşlər və feodal-patriarxal ənənələri xalqın mədəni inkişafı yolunda əsl buxova çevrilmişdi. Məhz belə bir dövrdə N.Vəzirov, E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və Y.V.Çəmənəminli kimi görkəmli yazıçılar milli mədəniyyətin inkişafı üçün çox böyük real təhlükə olan dini xürafatı və mürtəcə ruhaniliyi öz yaradıcılıqlarında tənqid edir, zəhmətkeş xalq kütləsini dini mövhumatın buxovlarından azad etməyə çalışırdılar. Bu yazıçıların əsas tənqid hədəfi riyakar din xadimləri, “müqəddəs” ocaqlar, pirlər və dini mərasimlər idi. N.Nərimanovun da “Pir” hekayəsini yazmaqda məqsədi avam kütlənin yalnız və yalnız pul, var-dövlət yığmaqla məşğul olan “müqəddəs”

ocaqlara, ziyarətgahlara olan inam və etiqadını sarsıtmaq idi.

Dini xürafatın, mövhumatın şüuru necə zəhərləməsi məsələsi XX yüz-illiyin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarını, xüsusilə də ədibləri düşündürən əsas mövzulardan biri olmuşdur. N.Nərimanovun və Ə.Haqverdiyevin “Pir” hekayələri bu mövzuda yazılan əsərlərdən xüsusilə seçilir. N.Nərimanovun hekayəsində yalançı pirlərin insan başına gətirdiyi müsibətlər, Ə.Haqverdiyevin əsərində isə pirdən qazanc mənbəyi kimi istifadə edən-lərin çirkin niyyətləri təsvir edilmişdir. A.Şaiqin “Pirin kəraməti” (1912) hekayəsi də bu silsilədən olub, N.Nərimanovun “Pir”i ilə daha çox səsləşir.

“Nəticə”də dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində irəli sürülən müla-hizələr ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Azərbaycan ədəbiyyatında A.P.Çexovun hekayəçilik ənənələri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2006, №4, s. 73-75.
2. İntibah dövrü fransız novellası və onun rus ədəbiyyatına təsiri // Dil və ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2007, № 3, s. 84-86.
3. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının təşəkkül tarixi // Elmi əsərlər, BSU, Bakı, 2007, № 1, s. 70-77.
4. К вопросу о развитии жанра рассказа в русской литературе 30-90-х годов XIX века // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2007, № 7, c. 166-169.
5. Rus ədəbiyyatında hekayə janrının təşəkkül tarixinə dair // Elmi xə-bərlər, ADU, Bakı, 2008, № 2, s. 189-193.
6. Rus ədəbiyyatında hekayənin janr məzmunu problemi // Humanitar elmlə-rin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2008, № 2, s. 154-158.
7. Rus və Azərbaycan hekayələrində bədii məkan problemi (M.Y.Saltı-kov-Şedrin və Y.V.Çəmənşiminin hekayələri əsasında) // Müqayisə-li ədəbiyyat: “Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər”, III Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 21-22 noyabr, 2008, s. 49-50.
8. Yenə də İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” heka-yəsi haqqında // Dil və ədəbiyyat, BDU, № 4, Bakı, 2008, s. 85-87.
9. XI əsrdən XIX əsrin sonlarınaq Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayət və hekayələr // Dil və ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2008, № 5, s. 164-168.

10. XVI əsrdən XIX əsrin ikinci yarısınaqədər Azərbaycan ədəbiyyatında mənşür hekayət, hekayə və miniatürlər // Elmi xəbərlər, ADU, Bakı, 2008, № 6, s. 194-205.
11. Seyid Əzim Şirvaninin mənzum və mənşür hekayələri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2008, № 4, s. 113-119.
12. İ.Turgenevin “Ovçunun xətirələri” hekayələr silsiləsinin XIX əsr rus ədəbiyyatında yeri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, BSU, Bakı, 2009, № 2, s. 118-122.
13. Eynəlibəy Sultanovun bədii yaradıcılığında hekayə janrı // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2009, № 4, s. 94-98.
14. Rus ədəbiyyatında hekayə janrının təşəkkülü və inkişafına dair // Bakı Universitetinin xəbərləri, BDU, Bakı, 2009, № 1, s. 64-68.
15. İvan Buninin lirik-fəlsəfi hekayələrinin özünəməxsusluğu // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2010, № 2, s. 125-128.
16. Вопросы стиля народных рассказов Л.Н.Толстого // Язык и культура. Спец. выпуск. Московский институт иностранных языков. М.: Институт иностранных языков, 2010, с. 422-424.
17. Основные виды рассказов Антона Чехова // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2011, № 4, с. 175-180.
18. Hekayə janrı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarının yaradıcılığında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2012, № 4, s. 115-118.
19. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında qələmə alınan məişət hekayələrinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, BSU, Bakı, 2013, № 4, s. 133-136.
20. Vsevolod Qarşinin “Dörd gün” hekayəsi Rusiya - Türkiyə müharibəsini özündə əks etdirən əsər kimi // Müqayisəli ədəbiyyat: “Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə istorioqrafiya: Mif, ədəbiyyat və tarix arasında”, IV Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 20-21 dekabr, 2013, s. 71.
21. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında yumoristik hekayələrə dair // Elmi xəbərlər, ADU, Bakı, 2014, № 1, s. 174-180.
22. Рассказ Владимира Короленко «Чудная» как «жертва» цензуры в русской литературе конца XIX века // VIII Beynəlxalq Elmi Simpozium. Gürcüstan, Tbilisi, 24 - 27 sentyabr, 2014, s. 520-525.

23. Пути развития жанра рассказа в азербайджанской литературе конца XIX - начала XX века // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского, Том 27 (66), ч. 1. Симферополь, 2014, № 4, с. 204-209.
24. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus hekayəsində “kiçik adam” problemi // Elmi əsərlər, BSU, Bakı, 2014, № 2, s. 103-108.
25. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrı. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2015, 240 s.
26. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hekayəsində “kiçik adam” problemi // Tağıyev oxuları, BSU, Bakı, 2015, № 1, s. 165-175.
27. Пути развития жанра рассказа в русской литературе конца XIX – начала XX века // Филологични науки, Полтавский национальный педагогический университет им. В.Г.Короленко, 2015, Выпуск 22, с. 16-20.
28. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Ukrayna həyatından bəhs edən hekayələrinin mövzu baxımından tipoloji təsnifatına dair // Y.V.Cəmənzəminlinin Müqəddəs Vladimir adına Kiyev Universitetini bitirməsinin 100 illiyinə həsr edilmiş “Ukrayna-Azərbaycan ədəbi əlaqələri” adlı Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransı. Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti. Kiyev, 20 may 2015, s. 46-53.
29. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında psixoloji hekayələrə dair // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2015, № 6, s. 443-447.
30. Tağı Şahbazi Simurğun “Aleksandr Eyniç” hekayəsində qəhrəmanın milli kimliyindən imtinası problemi // Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət: Ədəbiyyatın və mədəniyyətin başlanğıc meyarları. VI Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 27-28 noyabr 2015, s. 57.
31. О скрытом модернизме И.А.Бунина в цикле рассказов «Тёмные аллеи» // X международный симпозиум «Актуальные вопросы литературоведения», Институт грузинской литературы им. Шота Руставели, Тбилиси, 28-30 сентября 2016, с. 494-497.
32. About the prosaic narration and story and the miniature, were written in the literature of Azerbaijan in 16th - 19th centuries // Papers on Language and Literature, Southern Illinois University, United States of America, 2017.

**ТИПОЛОГИЯ ЖАНРА РАССКАЗА В РУССКОЙ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ
(конец XIX в. - начало XX в.)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена типологии произведений жанра рассказа, написанных в русской и азербайджанской литературах в конце XIX в. - нач. XX в.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность и научная новизна диссертационной темы, указываются цели и задачи, стоящие перед автором, раскрываются основные пункты, представленные к защите, подчеркивается теоретическая и практическая значимость работы.

Первая глава диссертации называется «Рассказ в русской и азербайджанской литературах: создание, развитие и формирование жанра». В данной главе говорится о привлечении внимания к употреблению термина «рассказ» в названиях прозаических произведений, появившихся в печатных изданиях России в 20-х годах XIX в.; о печатании рассказов на страницах журнала «Сын отечества», начавшего издаваться в 1812 г.; о публикации произведения русского писателя Ф.Булгарина «Смерть Лопатинского» под заглавием «Военный рассказ» в 30-м номере этого журнала, изданного в 1823 г.

Здесь также идет речь о рассказах азербайджанских писателей, написанных в XI - XIX вв. в традиционной стихотворной форме, изучаются дидактико-воспитательные стихотворные труды таких известных классиков, как Х.Ширвани, Н.Гянджеви, М.Авхади, М.Амани, А.А.Бакиханов, Г.Б.Закир, С.А.Ширвани и др. В свою очередь были исследованы рассказы и миниатюры азербайджанской литературы, написанные в период начиная с XVI в. и до второй половины XIX в.; азербайджанские детские миниатюры XIX в., написанные в XVIII в. рассказы В.Араши «Рассказ о воре и кази» (в 1766-1767 гг.), И.Гутгашинлы «Рашид бек и Саадет ханум» и А.А.Бакиханова «Китаби-Аскерий».

Во второй главе исследовательской работы, которая называется «Типология жанра рассказа в русской и азербайджанской литературах», автор рассматривает рассказы, написанные в конце XIX в. - нач. XX в. в азербайджанской и русской литературе с типологической точки зрения и классифицирует их.

Третья глава диссертации называется «Классификация аналогичных тем в русских и азербайджанских рассказах». В ней проводятся параллели между творчеством таких русских писателей, как А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, Ф.М.Достоевский, А.П.Чехов, В.Г.Короленко, создавших в XIX в. бесценные произведения русской литературы, и творческим стилем представителей азербайджанской литературы этого периода Д.Мамедагулизаде, А.Ахвердова и Ю.В.Чеменземинли, которые, вдохновившись примерами этих выдающихся русских писателей, написали короткие рассказы с глубоким смыслом. Вдобавок, принимая во внимание характерные черты творчества разных писателей, были рассмотрены образы «маленьких людей», созданные и в русской и в азербайджанской литературе в жанре рассказа, и проведен сравнительный анализ этих образов.

В третьей главе также была изучена степень отображения отношений «мужик - помещик», которые являлись сатирической мишенью русских рассказов, и посредством анализа произведений Н.С.Лескова «Левша», А.П.Чехова «Мужики», Н.Г.Гарина-Михайловского «Волк» и Л.Н.Андреева «Петька на даче» внесена ясность в данный вопрос.

В результате анализа рассказов Н.Б.Везирова «Плакальщица», Ю.В.Чеменземинли «Путевка в рай», Н.Нариманова «Пир», А.Шаига «Величие святылища» и А.Ахвердова «Пир» и др. стало ясно, что религиозный фанатизм и его жертвы были выставлены на посмешище в азербайджанских рассказах.

В заключении представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертационной работы.

**THE TYPOLOGY OF THE STORY GENRE
IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI LITERATURE
(the end of XIX century - beginning of XX century)**

SUMMARY

The thesis is devoted to the typology of the works of the story genre written in Russian and Azerbaijani literature in the end of XIX century - beginning of XX century.

The research work consists of the introduction, three chapters, conclusion and references.

In the introduction, the author shows the actuality and scientific novelty of the thesis' topics, specifies her objectives and tasks, reveals the basic options, and emphasizes the theoretical and practical value of work.

The first chapter of the thesis is entitled "The story in Russian and Azerbaijani literature: creation, development and formation of this genre ". It attracts attention to the using the term "рассказ" (story) in the titles of prose works that appeared in Russian publications in twenties of XIX century; about stories' printing in the magazine "Сын отечества" ("Son of fatherland") that started being published in 1812; about the publication of work of the Russian writer F.Bulgarin "Lopatinsky's Death" under the title "Military Story" in the 30th issue of this magazine issued in 1823.

Also the first chapter tells of the Azerbaijani writers' stories written in the XI-XIX centuries in a traditional poetic form, the poetic works with didactic and educational spirit of such famous classics as H.Shirvani, N.Ganjavi, M.Avhadı, M.Amani, A.Bakikhanov, G.Zakir, S.A.Shirvani, etc. are researched. There were studied stories and miniatures of the Azerbaijani literature written in the period since XVI century and to the second half of the XIX century, Azerbaijani miniatures for children of the XIX century, such stories written in the XVIII century as "The story about the thief and qazi" by V.Arashi (1766-1767), "Rasheed bek and Saadet khanım" by I.Gutgashynly and "Kitabi-Askeriye" by A.A. Bakikhanov.

The second chapter of the research work is called "The story genre's typology in Russian and Azerbaijani literature". Here the author analyzes the stories written at the end of the XIX century - the beginning of the

XX century in the Azerbaijani and Russian literature from the typological point of view and classifies them.

The third chapter of the thesis called "Classification of similar issues in the Russian and Azerbaijani stories" and there were drawn parallels between works of such Russian writers as A.Pushkin, N.Gogol, F.Dostoyevsky, A.Chekhov, V.Korolenko, who created in the XIX century invaluable works of the Russian literature, and creative style of such Azerbaijani literature's representatives of this period as J.Mammadkulizade, A.Hakverdiyev and Y.V.Chamanzaminli. The last having inspired by examples of above-listed outstanding Russian writers, wrote short stories with a deep meaning. In addition, taking into consideration the characteristic features of different writers' works, the images of "little people" created both in Russian and Azerbaijani literature in the story genre were examined, and the comparative analysis of these images was carried out.

Also in the third chapter, the author studied the extent of "peasant - landowner" relations display. These relations were a satirical target of the Russian stories, and by means of the analysis of such works as "Lefty" by N.Leskov, "Peasants" by Anton Chekhov, "Wolf" by N.Garin-Mikhaylovsky and "Petka at the cottage" by L.Andreyev the matter was cleared up.

At the same time as a result of the analysis of stories "The weeper" by N.Vezirov, "The permit into paradise" by Y.V.Chamanzaminli, "Sanctuary" by N.Narimanov, "Greatness of a sanctuary" by A.Shaig and "Sanctuary" by A.Hakverdiyev etc. it became clear that the religions fanaticism and its victims were gibbet in the Azerbaijani stories.

In the conclusion, the results of the research were summed up.

Çapa imzalanıb: 15.03.2017
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ЛЕЙЛА МЕДЖИД ГЫЗЫ ИМАМАЛИЕВА

**ТИПОЛОГИЯ ЖАНРА РАССКАЗА
В РУССКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ
(конец XIX в. - начало XX в.)**

5718.01 – Мировая литература (русская литература)

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии**

Баку – 2017